

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 47-48 (2011)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 47-48 (2011)

William Goodison και Richard Burgess. Δύο λιγότερο γνωστοί περιηγητές στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη

Νίκος Δ. Καράμπελας

doi: [10.12681/prch.28558](https://doi.org/10.12681/prch.28558)

Copyright © 2021, Νίκος Δ. Καράμπελας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καράμπελας Ν. Δ. (2021). William Goodison και Richard Burgess. Δύο λιγότερο γνωστοί περιηγητές στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (47-48), 138–198. <https://doi.org/10.12681/prch.28558>

ΕΙΚΟΝΑ 1: Πορτραίτο του Richard Burgess (1796-1881).
Λιθογραφία αγνώστου, μέσον 19^{ου} αιώνα

Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

William Goodison και Richard Burgess

Δύο λιγότερο γνωστοί περιηγητές στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη

Στη μνήμη του
Θεόδωρου Βγενόπουλου (1928-2011)*

Την τελευταία δεκαετία παρουσιάσαμε μέσα, κυρίως, από τις σελίδες των *Πρεβεζάνικων Χρονικών* τα κείμενα των εντυπώσεων των σημαντικότερων περιηγητών που επισκέφθηκαν την Πρέβεζα και τη Νικόπολη κατά τον 19^ο αιώνα.¹ Απομένουν ακόμη να δημοσιευθούν οι εντυπώ-

---

* Ο Θεόδωρος Ευγ. Βγενόπουλος, γεννήθηκε στην Πάτρα το 1928. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Απέκτησε το πτυχίο της Νομικής και μετά από επιτυχείς εξετάσεις εντάχθηκε στη διοίκηση του κράτους και πρωτοδιορίστηκε νομάρχης Ζακύνθου από τις αρχές Ιουνίου μέχρι τις 16 Ιουλίου 1965. Την 25.2.1966 διορίστηκε νομάρχης Πρέβεζας, θέση που υπηρέτησε μέχρι την 20.5.1967, όταν παύθηκε από τη Δικτατορία. Στη μεταπολίτευση διορίστηκε διαδοχικά νομάρχης Καστοριάς (1975-1977 περ.), Λευκάδας (1978-1979 περ.), Ζακύνθου (Δεκέμβριος 1980 - Μάρτιος 1982) και για μια οκταετία (1982-1989) νομάρχης Αθηνών. Βλ. ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 268· ΜΕΛΙΤΑΣ 2007, 48-49, 84-87. Ο Θ. Βγενόπουλος, θείος εξ αγχιστείας από την εκ πατρός γιαγιά μου Ολυμπία Πήττα-Καράμπελα, πέθανε στην Αθήνα στις 25.7.2011. Υπήρξε καλλιτεχνική φύση και ήταν φίλος της ποίησης και της ζωγραφικής. Στη διάρκεια της νομαρχίας του στην Πρέβεζα υποκίνησε και υποστήριξε εκδηλώσεις για τον ποιητή Κώστα Καρυωτάκη, που είχε τεματίσει τη ζωή του στην Πρέβεζα τη χρονιά που γεννήθηκε ο Θεόδωρος Βγενόπουλος στην Πάτρα. Μεταξύ αυτών η διάλεξη του Ευάγγελου Λιάρου –γνωστού σήμερα με το ψευδώνυμο Άλκης Αλκαίος– στην Πάργα, στις 22 Ιανουαρίου 1967, βλ. ΛΙΑΡΟΣ 1967, και το μνημείο στο Βαθύ της Πρέβεζας, στο σημείο όπου ο ποιητής τον *Νηπενθών* έβαλε τέρμα στη ζωή του.

¹ Έχουν ήδη δημοσιευθεί τα κείμενα του Άγγλου λοχαγού και προξένου William Martin Leake (1777-1860), του Άγγλου θεολόγου Thomas Smart Hughes (1786-1847) που συνόδευε τον Robert Townley-Parker (1793-1879) και έφτασαν στην Πρέβεζα μαζί με τον συμπατριώτη τους αρχιτέκτονα Charles Robert Cockerell (1788-1863), του Άγγλου αριστοκράτη John Cam Hobhouse (1786-1869) που επισκέφθηκε την περιοχή με τον συνοδοιπόρο του λόρδο Βύρωνα (1788-1824), του Άγγλου γιατρού Henry Holland (1788-1873), του Δανού αρχαιολόγου Peter Oluf Brøndsted (1780-1842) που συνταξίδευε με τον συμπατριώτη του φιλόλογο Georg H.C. Koës (1782-1811), τον Γερμανό αρχιτέκτονα βαρόνο Carl Haller von Hallerstein (1774-1817), τον Εσθονό αρχαιολόγο βαρόνο Otto Magnus von Stackelberg (1786-1837) και τον Γερμανό ζωγράφο Jacob Linckh (1786-1841), του Γάλλου προξένου στην Ήπειρο Francois-Charles-Hughes-Laurent Pouqueville (1770-1838) και του Ιταλού πολιτικού Francesco Guicciardini (1851-1915), βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001· 2003· 2005α· 2005β· 2007· 2008· 2009· POUQUEVILLE 2010.

σεις μερικών σημαντικών περιηγητών που επισκέφθηκαν την περιοχή της Πρέβεζας, όπως, ενδεικτικά, οι Louis François Sebastian Fauvel (1753-1838), Jacques Foucherot (1746-1813), Louis François Cassas (1756-1827), Edward Lear (1812-1888) και Alexander Freiherr von Warsberg (1836-1889).

Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας εντοπίσαμε τα περιηγητικά κείμενα δύο λιγότερο γνωστών ταξιδιωτών, που, αν και δεν έγραψαν εκτεταμένα για την περιοχή μας, κρίναμε ότι οι μαρτυρίες τους είναι σημαντικές και πρέπει να γίνουν ευρύτερα γνωστές. Ο πρώτος ανήκει στο τέλος της περιόδου του μεγάλου κύματος περιηγητών της Ηπείρου που απολάμβαναν της φιλοξενίας και ασφάλειας που παρείχε ο Τεπελενλής πασάς των Ιωαννίνων, ενώ ο δεύτερος περιλαμβάνεται στους περιηγητές που συνέχιζαν να επισκέπτονται την Ήπειρο, μετά τη δολοφονία του Αλή πασά το 1822, στα αγχάρια των κειμένων πλειάδας ταξιδιωτών των προηγούμενων δεκαετιών.

Πρόκειται για τον Ιρλανδό στρατιωτικό γιατρό William Goodison (Ουίλιαμ Γκούντισον) και τον Άγγλο θεολόγο Richard Burgess (Ρίτσαρντ Μπαίρτζης), οι οποίοι επισκέφθηκαν την περιοχή μας στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ο πρώτος πέρασε από τη Λευκάδα στην Πρέβεζα για μια διήμερη εκδρομή το καλοκαίρι του 1818, ενώ ο δεύτερος (Εικ. 1) συνόδευε τρεις νεαρούς αριστοκράτες στο ταξίδι τους στην κλασική Ελλάδα, το καλοκαίρι του 1834.

Μεταφράζουμε τα σχετικά με την περιοχή μας περιηγητικά κείμενα των Goodison και Burgess, υποσημειώνοντάς τα με παρατηρήσεις, προς διευκόλυνση της μελλοντικής έρευνας και πληροφόρηση των φιλιστόρων του τόπου μας.² Της μετάφρασης των συναφών κειμένων προτάσσονται μερικά στοιχεία για τη ζωή των συγγραφέων και το οδοιπορικό τους στην Ελλάδα.

² Η περιγραφή του ταξιδιού του William Goodison προέρχεται από την έκδοση του έργου του με τίτλο: *A Historical and Topographical Essay upon the Islands of Corfù, Leucadia, Cephalonia, Ithaca, and Zante: with Remarks upon the Character, Manners, and Customs of the Ionian Greeks; Descriptions of the scenery and remains of antiquity discovered therein, and reflections upon the Cyclopean ruins*, που εκδόθηκε, σε σχήμα 8ου, στο Λονδίνο το 1822 από τους Thomas & George Underwood και τυπώθηκε από τον D. Jaques. Βλ. GOODISON 1822. Η περιγραφή των εντυπώσεων του Richard Burgess προέρχεται από τη δίτομη έκδοση του έργου του με τίτλο: *Greece and the Levant; or, a diary of a summer's excursion in 1834: with epistolary supplements*, που εκδόθηκε, σε σχήμα 8ου, στο Λονδίνο το 1835 από τους Longman, Rees, Orme, Brown, Green & Longman και τυπώθηκε από τον A. Spottiswoode. Βλ. BURGESS 1835.

1. *William Goodison*

Ελάχιστα βιογραφικά στοιχεία μάς είναι γνωστά για τον William Goodison.³ Από την έρευνά μας προέκυψε ότι ήταν Ιρλανδός και γεννήθηκε το 1785 στην επαρχία του Wicklow της ανατολικής Ιρλανδίας, που τότε υπαγόταν στο σύνολό της στη Μεγάλη Βρετανία. Ο συνονόματος πατέρας του ήταν φαρμακοποιός και παρότρυνε τον γιο του να σπουδάσει κοντά στον καθηγητή Austin του Trinity College του Δουβλίνου. Ο δεκαεξάχρονος William Goodison ξεκίνησε τις σπουδές του στο σπουδαίο αυτό πανεπιστήμιο την 6^η Ιουλίου 1801 και τις ολοκλήρωσε την άνοιξη του 1807 με την απόκτηση πτυχίου B.A. (Bachelor of Arts).⁴ Κατατάχθηκε στο ιατρικό σώμα του στρατού της Μεγάλης Βρετανίας την 23^η Αυγούστου 1810.⁵ Από τους καταλόγους των αξιωματικών του βρετανικού στρατού πληροφορούμαστε ότι ο Goodison υπηρέτησε, ως υπίατρος,⁶ στο 75^ο Σύνταγμα Πεζικού από την κατάταξή του στον στρατό μέχρι και την 4^η Μαρτίου 1824,⁷ οπότεν τέθηκε σε εφεδρεία και

³ Τα λίγα βιογραφικά στοιχεία του William Goodison που ακολουθούν άντλησα και συνέθεσα από τα: ARMY LIST 1821, 248· 1827, 516· 1836, 409· 1837, 409· 1838, 646· TULLY 1821, 101, 120· LONDON GAZETTE 1824, 419· JOHNSTON 1917, xxv-xxvi, 214, 256· BURTCHAELL & SADLEIR 1924, 332. Χρήσιμες πληροφορίες, για την περίοδο παραμονής του Goodison στα Επτάνησα, παρέχουν οι σχετικές με θέματα των Ιονίων νήσων δημοσιεύσεις του ίδιου, βλ. GOODISON 1817, 191-195· GOODISSON 1822, ix-xviii και σποράδην. Ευχαριστίες οφείλονται στην κ. Jane Maxwell, έφορο χειρογράφων και αρχείων της βιβλιοθήκης του Trinity College Dublin, στον κ. Rob McIntosh, έφορο του Μουσείου Στρατιωτικής Ιατρικής Υπηρεσίας της Αγγλίας, στην κ. Jennifer Doyle, ιστορικό της εταιρείας Eneclann του Δουβλίνου, καθώς και στους κ.κ. Michael Crumplin, Ron McGuigan και Steven H. Smith, δραστήρια μέλη του Napoleon Series Discussion Forum, για τις αποτελεσματικές συμβουλές και υποδείξεις τους στο κυνήγι πληροφοριών για τη ζωή του William Goodison.

⁴ Για την απόκτηση του πανεπιστημιακού τίτλου *Bachelor of Arts* οι φοιτητές της εποχής εκείνης μελετούσαν κυρίως ελληνική και λατινική κλασική φιλολογία, μαθηματικά, γεωμετρία, φυσική, αστρονομία και ηθική.

⁵ Ο Goodison τοποθετήθηκε στο 75^ο Σύνταγμα Πεζικού στη θέση του John Cumine, βλ. ARMY LIST 1805, 251· LONDON GAZETTE 1810, 1262. Το 75^ο Σύνταγμα Πεζικού –*Regiment of Foot* στα αγγλικά– του βρετανικού στρατού ιδρύθηκε το 1787 στο Sterling της Σκωτίας. Ήταν γνωστό με το όνομα του πρώτου διοικητή του, συνταγματάρχη Sir Robert Abercromby, ο οποίος παρέμεινε διοικητής του Συντάγματος μέχρι το 1827, βλ. GARDYNE 1903, 222-224· 1929, 183-185· BROWN 2010. Οι υπηρετούντες σε αυτό φορούσαν, μέχρι το 1809, την παραδοσιακή σκωτσέζικη φορεσιά με τη φούστα, *kilt*, και ονομάζονταν *οι ορεσίβιοι του Άμπερκρομπυ*. Το Σύνταγμα έδρασε αρχικά στην Ινδία από το 1793 μέχρι το 1806, οπότεν επέστρεψε στη Βρετανία. Από τον Νοέμβριο του 1811 μέχρι τα τέλη του 1823 δραστηριοποιήθηκε στη Μεσόγειο, με βάσεις τη Μεσίνα, το Παλέρμο, τα Επτάνησα και το Γιβραλτάρ. Βλ. GARDYNE 1903, 247-249· 1929, 203-206.

⁶ Μεταφράζουμε τον αγγλικό στρατιωτικό βαθμό *assistant surgeon* με τον σύγχρονο ελληνικό στρατιωτικό βαθμό του *υπίατρον*. Στη θέση του *assistant surgeon* δεν υπηρετούσαν αποκλειστικά ιατροί, αλλά και άλλοι επιστήμονες.

⁷ Στη θέση του Goodison, ως υπίατρον του 75^{ου} Συντάγματος Πεζικού, τοποθετήθηκε στις 4

μεταπήδησε στο 25^ο Σύνταγμα Ελαφρέος Ιππικού,⁸ στο οποίο υπηρέτησε μέχρι τον θάνατό του, τον Αύγουστο του 1836.

Από τη 14η Ιουλίου 1814, όταν το 75^ο Σύνταγμα Πεζικού έφτασε στην Κέρκυρα, μέχρι τον Αύγουστο του 1817 που το Σύνταγμα προωθήθηκε στη Λευκάδα, ο νεαρός γιατρός μελέτησε από κοντά τα συμπτώματα της πανώλης και του διαλείποντος πυρετού, ο οποίος, κατά τη γνώμη του, διαφέρει από τον κίτρινο πυρετό μόνο στην ένταση. Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνάς του δημοσιεύτηκαν, το 1817, στο ιατρικό επιστημονικό περιοδικό *The Dublin Hospital Reports*.⁹ Η επιδημία πανώλης που είχε εμφανιστεί στη Μάλτα το 1814 εξαπλώθηκε στα Επτάνησα το 1815 και 1816.¹⁰ Ο Goodison υπηρέτούσε τότε ως στρατιωτικός γιατρός στα Μελίκια της Λευκίμμης στη νότια Κέρκυρα και, σύμφωνα με τις αναφορές των ανωτέρων του, στη διάρκεια του επικίνδυνου και επίπονου καθήκοντός του επέδειξε υπερβολικό ζήλο και συμπεριφορά που άξιζε τα μέγιστα εγκώμια. Είχε ήδη θρηνήσει τον συνάδελφό του Charles Torre,¹¹ ο οποίος πέθανε από πανώλη, λίγους μήνες νωρίτερα, ενώ υπηρέτούσε στην πληγείσα από την επιδημία περιοχή του Μαραθιά της Λευκίμμης στη νότια Κέρκυρα.

Στη διάρκεια της στρατιωτικής του υπηρεσίας στην Κέρκυρα και τα Ιόνια νησιά εκμεταλλεύθηκε την παραμονή του σε αυτά και συνέκρινε την τοπογραφία τους με τις περιγραφές της *Οδύσσειας* του Ομήρου, καθώς και άλλων συγγραμμάτων αρχαίων και συγχρόνων του συγγραφέων. Ως αποτέλεσμα, συνέγραψε μια *Ιστορική και Τοπογραφική πραγματεία περί των νήσων Κερκύρας, Λευκάδος, Κεφαλληνίας, Ιθάκης και Ζακύνθου, μετά σημειώσεων περί του χαρακτήρος, των τρόπων και εθίμων των Επτανησίων*, την οποία ολοκλήρωσε κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Γιβραλτάρ και δημοσίευσε, με τον ίδιο τίτλο, τον Οκτώβριο του 1822 στο Λονδίνο. Η έκδοση έτυχε θετικών σχολίων και κριτικών σε αρκετές βιβλιοπαρουσιάσεις της εποχής του.¹²

Μαρτίου 1824 ο γιατρός Samuel Barry, βλ. LONDON GAZETTE 1824, 419.

⁸ *Light Dragoons* στα αγγλικά.

⁹ Βλ. GOODISON 1817.

¹⁰ Για μια ενημερωτική αναφορά της εξάπλωσης της πανώλης στη Μάλτα και τα Επτάνησα την εποχή αυτή, βλ. TULLY 1821. Η επιδημία έφτασε και μέχρι την Άρτα τον Ιούνιο του 1816 και υπήρχαν φόβοι εξάπλωσής της και στην Πρέβεζα, λόγω της άφιξης στην πόλη Τούρκων από την Άρτα με τα συμπτώματα της ασθένειας, βλ. TULLY 1821, 157-158. Για αναφορές περί της πανώλης στην περιοχή της Άρτας, βλ. ΒΛΑΧΟΣ 2010, 66-67.

¹¹ Ο Goodison τον αναγράφει, εκ παραδρομής, *Charles Torne*.

¹² Βλ. GOODISSON 1822. Η έκδοση αυτή καταγράφει το επώνυμο του Goodison με διπλό ss (Goodisson), ενώ όλες οι άλλες αναφορές στο επώνυμό του –οι ετήσιες καταστάσεις αξιωματικών του βρετανικού στρατού από το 1811 μέχρι και το 1838 ανεξαιρέτως, καθώς και οι υπόλοιπες δημοσιεύσεις του– είναι με ένα s (Goodison). Δεν μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ποια από τις δύο γραφές είναι η σωστή. Η γραφή με διπλό ss (Goodisson) θα μπορούσε να θεωρηθεί η ορθή, καθώς είναι συνηθισμένη στην Ιρλανδία

*Ο William Goodison στα Επτάνησα (1814-1821)*¹³

Η Κέρκυρα περιήλθε de facto στα χέρια του βρετανικού στρατού την 23^η Απριλίου 1814, όταν υπογράφηκε σύμβαση μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας που υποχρέωνε τους Γάλλους να επιστρέψουν στα προ του 1792 σύνορα και, έτσι, παρέδωσαν την Κέρκυρα στον αγγλικό στρατό. Η επίσημη, όμως, παράδοση έγινε με την υπογραφή της συνθήκης των Παρισίων την 5^η Νοεμβρίου 1815. Η διακήρυξη του νέου συντάγματος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων έγινε την 28^η Δεκεμβρίου 1817 και την 1^η Ιανουαρίου 1818 εγκαταστάθηκε η νέα κυβέρνηση των Επτανήσων με μεγάλη επισιμότητα.¹⁴

Το 75^ο Σύνταγμα Πεζικού του βρετανικού στρατού κατέπλευσε, από την Μεσίνα της Σικελίας, στην Κέρκυρα την 14^η Ιουλίου 1814, λίγες εβδομάδες αφότου οι Γάλλοι παρέδωσαν την πόλη. Γιατρός του Συντάγματος ήταν ο George Treyer, βοηθούμενος από τους υπιάτρους William Goodison και David Jameson.¹⁵ Οι γιατροί του βρετανικού στρατού παρακολούθησαν και μελέτησαν με ιδιαίτερη προσοχή τα κρούσματα διαλείποντος πυρετού και πανώλης που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στο νότιο τμήμα του νησιού της Κέρκυρας το καλοκαίρι του 1815 και εξελίχθηκαν σε επιδημία. Από τα μέσα Μαρτίου του 1816 ο Goodison συντόνισε από κοντά τις ιατρικές ενέργειες αρχικά για τον περιορισμό της εξάπλωσης και στη συνέχεια την εξάλειψη της επιδημίας πανώλης στην περιοχή της Λευκίμμης στη νότια Κέρκυρα.¹⁶

Μετά την εξάλειψη της πανώλης από την Κέρκυρα, το Σύνταγμα μετακινήθηκε, τον Αύγουστο του 1817, στη Λευκάδα, όπου παρέμεινε μέχρι το τέλος του 1820. Την άνοιξη του 1818 ο Goodison ήταν παρών σε μία από τις

και την επέλεξε ο ίδιος ο William Goodison για την έκδοση του βιβλίου του, το 1822. Στο παρόν άρθρο χρησιμοποιούμε την επίσημη γραφή των αρχείων του βρετανικού στρατού, με ένα s (Goodison). Το έργο του Goodison δεν συμπεριλαμβάνεται στη σημαντικότερη καταγραφή του Κυριάκου Σιμόπουλου για τους περιηγητές του ελλαδικού χώρου. – Για τις κριτικές του έργου του, βλ. ενδεικτικά LONDON LITERARY GAZETTE 1822, 703-705· QUARTERLY REVIEW 1823, 86-116· MONTHLY REVIEW 1823, 138-148· JOHNSON 1824, 935.

¹³ Στοιχεία για τις μετακινήσεις του William Goodison στα Επτάνησα άντλησα από τις δημοσιεύσεις του, βλ. GOODISON 1817 και GOODISSON 1822.

¹⁴ Βλ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ 1975, 401-402.

¹⁵ Υποδιοικητής του 75^{ου} Συντάγματος Πεζικού στην Κέρκυρα ήταν ο αντισυνταγματάρχης Patrick Ross, βλ. BROWN 2010. Ο γιατρός του Συντάγματος George Treyer (ή Trayer) κατατάχθηκε στον βρετανικό στρατό την 31^η Οκτωβρίου 1786, βοηθός νοσοκόμος την 10^η Οκτωβρίου 1793, ιατρός την 22^α Οκτωβρίου 1794. Συνταξιοδοτήθηκε την 6^η Μαρτίου 1817. Πέθανε στο Cork της Σκωτίας τη 19^η Αυγούστου 1828, βλ. JOHNSTON 1917, 84. Ο David Jameson γεννήθηκε τον Μάιο του 1787 και αποφοίτησε από την ιατρική σχολή του Εδιμβούργου το 1818. Κατατάχθηκε στον βρετανικό στρατό τη 10^η Ιουνίου 1806, υπίατρος τη 15^η Οκτωβρίου 1807, ιατρός την 6^η Μαρτίου 1817. Συνταξιοδοτήθηκε την 29^η Μαρτίου 1839, βλ. JOHNSTON 1917, 185.

¹⁶ Βλ. GOODISON 1817, 192-196.

λαθρανασκαφές που έκανε ο συνταγματάρχης του αγγλικού στρατού Patrick Ross στην αρχαία Λευκάδα. Από το γειτονικό μας νησί ο Goodison ταξίδεψε στο Μεγανήσι, την Ιθάκη, την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο και στις αρχές του καλοκαιριού του 1818 έκαμε μια σύντομη επίσκεψη στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη. Την άνοιξη του 1819 ο Goodison φαίνεται ότι έδρευε στη Ζάκυνθο και από εκεί επισκέφθηκε την Ιθάκη το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου. Τον Νοέμβριο του 1819 βρίσκεται στην Κεφαλονιά. Στα τέλη του 1820 το Σύνταγμα επανήλθε στην Κέρκυρα και τον Αύγουστο του 1821 μπαρκάρισε για το Γιβραλτάρ, όπου παρέμεινε για δύο και πλέον χρόνια, μέχρι τα τέλη του 1823 που επέστρεψε στην Αγγλία.¹⁷

Στη διάρκεια της παραμονής του στα Επτάνησα ο William Goodison, πέραν των ιατρικών του καθηκόντων, μελέτησε, παρατήρησε και κατέγραψε την τοπογραφία, τη δημογραφία και την ιστορία των Ιονίων νήσων, καθώς και την πρωτογενή παραγωγή, την εμπορική δραστηριότητα, τις συνήθειες των κατοίκων, την εκπαίδευση, τη γεωλογία, τη σεισμική δραστηριότητα, τις κλιματολογικές συνθήκες και τους αρχαιολογικούς χώρους των Επτανήσων. Έδρασε, με αυτόν τον τρόπο, καθαρά ως ένας περιηγητής, πληροφοριοδότης και δημοσίευσε τα αποτελέσματα των παρατηρήσεών του έναν χρόνο πριν την επάνοδό του στην Αγγλία. Σχεδίασε χάρτες των μεγάλων νησιών του Ιονίου βασιζόμενος σε σχέδια Ενετών και Γάλλων μηχανικών και πρόσθεσε σε αυτούς διορθώσεις που έκανε ο υπολοχαγός του μηχανικού Richard Evans Scott. Μετά τον θάνατο του Scott –πέθανε στα τέλη του φθινοπώρου του 1815 από διαλείποντα πυρετό, που κόλλησε κατά την επίσκεψή του στην Ήπειρο– ο Goodison βοηθήθηκε στη σύνταξη των τελικών σχεδίων των χαρτών του από τους George Smith της βασιλικής υπηρεσίας μηχανικών και Joseph Townsend του 75^{ου} Συντάγματος Πεζικού.

Στα επτά χρόνια που παρέμεινε στα Επτάνησα ο Goodison κατανόησε αρκετά καλά τον χαρακτήρα των Ελλήνων, ώστε να γράψει ως επίλογο της εισαγωγής του βιβλίου του τα εξής:

*Η αδυναμία των Ελλήνων, όπως και των προγόνων τους, έγκειται στη διχόνοια. Η δύναμή τους έγκειται στη ναυτική τους υπεροχή, καθώς και στις ορεινές οχυρές θέσεις οι οποίες αφθονούν στη χώρα τους, αλλά πάνω απ' όλα στην ομοψυχία τους σε καιρό ανάγκης.*¹⁸

Η Πάργα, η Πρέβεζα και τα ερείπια της αρχαίας Νικόπολης ήταν από τα μέρη της Ηπείρου που επισκέφθηκε ο William Goodison στα χρόνια που υπηρετούσε στα Ιόνια νησιά. Οι εντυπώσεις του από την επίσκεψη αυτή συμπε-

¹⁷ Βλ. GOODISSON 1822, 109, 155· GARDYNE 1903, 249.

¹⁸ GOODISSON 1822, xviii.

ριέχονται στο έβδομο κεφάλαιο της πραγματείας του για τα Επτάνησα. Μεταφράζουμε και υποσημειώνουμε με παρατηρήσεις τα σχετικά με την περιοχή μας κείμενα του Ιρλανδού στρατιωτικού γιατρού στις επόμενες δύο ενότητες, οι επικεφαλίδες των οποίων επισημαίνουν τον τόπο και τη χρονολογία επίσκεψης του περιηγητή. Στο μεταφρασμένο κείμενο που ακολουθεί,¹⁹ οι εντός τετράγωνων αγκυλών [ ] επεξηγήσεις είναι του μεταφραστή. Οι υποσημειώσεις του πρωτότυπου κειμένου του Goodison παραπέμπονται με αστερίσκο (*), ενώ αυτές με αραβική αριθμηση είναι του μεταφραστή.

Από τη Λευκάδα στην Πρέβεζα, αρχές Ιουνίου 1818

Περίπου σε πέντε μίλια απόσταση από το κάστρο της Αγίας Μαύρας βρίσκεται η πόλη της Πρέβεζας, που έχει σχεδόν 4.000 κατοίκους, Έλληνες και μωαμεθανούς. Ο πασάς διαμένει εδώ περιστασιακά,²⁰ επισκεπτόμενος συνήθως την πόλη μία φορά τον χρόνο, στους πρώτους μήνες του έτους, συνοδευόμενος από μεγάλο αριθμό στρατιωτών, συχνά έως και τέσσερις χιλιάδες, για την είσπραξη των φόρων της περιοχής αυτής. Λέγεται ότι κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, η Πρέβεζα είχε πληθυσμό 15.000 κατοίκους. Βρίσκεται περίπου τέσσερα ή πέντε μίλια κάτω από το στόμιο του κόλπου της Άρτας,²¹ στη βόρεια ακτή. Η είσοδος του κόλπου προστατεύεται από ένα φρούριο κοντά στην πόλη²² (Εικ. 2, 3), που είναι κτισμένο κυρίως από πέτρες

¹⁹ Μεταφράζονται τα κείμενα δέκα σελίδων του κεφαλαίου VII των περιηγητικών εντυπώσεων του Goodison, βλ. GOODISSON 1822, 93-102.

²⁰ Αναφέρεται στον Αλή πασά Τεπελενλή, ο οποίος μέχρι τα τέλη Αυγούστου του 1820 ήταν ο κυρίαρχος της Πρέβεζας.

²¹ Η είσοδος του Αμβρακικού κόλπου ορίζεται από τα ακρωτήρια *Λασκάρα*, της Ηπειρώτικης ακτής, και *Κεφάλι Παναγιάς*, της Ακαρνανικής. Η Πρέβεζα βρίσκεται σε απόσταση πέντε μιλίων (σε ευθεία γραμμή) δυτικά από το μέσον της εισόδου του Αμβρακικού. Εσφαλμένα θεωρούμε ότι η είσοδος του Αμβρακικού είναι μεταξύ Πρέβεζας και Ακτίου. Ο μικρός κόλπος που ξεκινά από τον πορθμό Πρέβεζας-Ακτίου και τελειώνει στην είσοδο του Αμβρακικού, όπως την ορίσαμε παραπάνω, ονομάζεται κόλπος της Πρέβεζας και είναι, τρόπον τινά, ο προθάλαμος του Αμβρακικού. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 234, υποσημ. 150· 2009, 173-174.

²² Θεωρώ ότι ο Goodison αναφέρεται στο νεόκτιστο, τότε, κάστρο του Αγίου Γεωργίου, γνωστό και ως *Γενή καλέ*, «Νέο κάστρο», ή *Χιζίρ καλέ*. Βλ. ΦΩΤΣΗΣ 1998, 68· ΣΜΥΡΗΣ 2004, 103-104· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 230, υποσημ. 137. Το κάστρο προστατεύονταν από τη βόρεια και δυτική πλευρά του από βαθιά τάφρο, η οποία αποτελούσε και το νοτιοδυτικό άκρο της περιφερειακής αμυντικής τάφρου της Πρέβεζας. Στην ανατολική-νοτιοανατολική πλευρά του υπήρχε, την εποχή της κατασκευής του, ένα παραθαλάσσιο έλος, το οποίο προοδευτικά αποξηράνθηκε με το σταδιακό φύτεμα σε αυτό υδροχαρών ευκαλύπτων από τη δεκαετία του 1940 και μετά. Από το νοτιοανατολικό τείχος του κάστρου ξεκινούσε ένα κάθετο σε αυτό προτείχισμα, που σκοπό είχε την προστασία από τις από θαλάσσης επιθέσεις (Εικ. 2, 3). Το προτείχισμα, λίγο πριν φτάσει στην παραλιακή ζώνη, έστρεφε βορειοανατολικά και έφτανε

ΕΙΚΟΝΑ 2: Το κάστρο του Αγίου Γεωργίου στην Πρέβεζα.
 Όψη από τα νότια. Φωτογραφημένο το 1911
 (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ F2699)

που προέρχονται από τα ερείπια του Αμφιλοχικού Άργους, μιας αρχαίας πόλης, τα ερείπια της οποίας βρίσκονται στο βάθος του κόλπου. Σε απόσταση περίπου ενάμισι μιλίου από την πόλη, προς την είσοδο του κόλπου, υπάρχει ένα δεύτερο νέο κάστρο, σχεδόν τελειωμένο, στο οποίο θα χτιστεί και ένα σεράι.²³ Αυτά τα οχυρωματικά έργα δεν έχουν κατασκευαστεί με επιστημονικό τρόπο· στους προμαχώνες οι πολεμίστρες των πυροβόλων είναι τόσο μικρές που το πίσω μέρος των τριών κανονιών συχνά ακουμπούν το ένα στο άλλο.

Η είσοδος του κόλπου είναι στενή και γενικά πολύ ρηχή· τόσο ρηχή που απαιτείται πολύ καλή γνώση των στενών για να τα περάσουν ακόμη και μικρά σκάφη με ασφάλεια.²⁴ Ο πυθμένας είναι αρκετά ανώμαλος και αποτελείται

μέχρι τα οικοδομήματα του μεγάλου σαραγιού του Αλή πασά, στη θέση όπου σήμερα είναι το μνημείο του Ναύτη. Τμήμα του προτειχίσματος αυτού σώζεται ακόμη, απέναντι περίπου από τα γήπεδα τένις του δημοτικού κολυμβητηρίου της Πρέβεζας.

²³ Αναφέρεται στο κάστρο του Παντοκράτορα, το οποίο κατά τη γνώμη μας άρχισε να κατασκευάζεται περί το 1815 και όπως αναφέρει ο Goodison δεν είχε ολοκληρωθεί όταν αυτός επισκέφθηκε την Πρέβεζα, το καλοκαίρι του 1818. Από την περιγραφή του προκύπτει ότι ο Αλή πασάς σχεδίαζε να κτίσει σεράι και στο κάστρο του Παντοκράτορα. Φαίνεται ότι τελικά ο Αλή δεν πρόλαβε να κτίσει το σεράι αυτό μέχρι τον Αύγουστο του 1820 που εκτοπίστηκε από την Πρέβεζα. Είχε, όμως, ήδη κατασκευάσει, από το 1811 περίπου, το μεγάλο παραθαλάσσιο σεράι στη θέση του σημερινού Μνημείου του Ναύτη, στο νοτιοανατολικό άκρο της Πρέβεζας. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 155-156, υποσημ. 34. Για περισσότερα στοιχεία περί του χρόνου κατασκευής του κάστρου του Παντοκράτορα βλ. Παράρτημα Α', στο τέλος του παρόντος άρθρου.

²⁴ Η συνήθης πορεία που έπρεπε να ακολουθηθεί από τα πλοία, ώστε να αποφευχθούν τα πολύ αβαθή σημεία του στενού της Πρέβεζας, επισημαίνεται σε χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830. Το 1933-1934 διανοίχθηκε για πρώτη φορά ο τεχνητός *Αύλαξ Χρυσάνθου* ώστε να διευκολυνθεί ο εισπλους των στενών. Ο τεχνητός αύλαξ έχει διαπλατυνθεί και εκβαθυνθεί αρκετές φορές από τότε. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 192-193, υποσημ. 55 και εικ. 13· ΒΑΣΙΛΙΑΣ 2012, 258, υποσημ. 7.

ΕΙΚΟΝΑ 3: Το κάστρο του Αγίου Γεωργίου στην Πρέβεζα. Ανάμεσα στα δύο παιδιά διακρίνεται το δυτικό τμήμα του προτειχίσματος του κάστρου. Φωτογραφία του Etienne Labranche του 1913 (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN F2305)

από πετρώδεις υφάλους, οι οποίοι εξέχουν προς τα πάνω.²⁵ Σε αυτούς τους υφάλους υπάρχουν μεγάλες ποσότητες στρειδιών, τα οποία είναι μικρά μεν, αλλά νόστιμα. Η Πρέβεζα είναι το μόνο λιμάνι στην επικράτεια του βεζίρη. Στο λιμάνι είναι αγκυροβολημένη μια κορβέτα με δεκαοκτώ κανόνια, με μισοσαπισμένα άρμενα, ξάρτια και σχοινιά.²⁶ Μπορεί να μετακινηθεί από τη θέση της μόνο αν αφαιρεθούν τα κανόνια της και όταν την αρματώσεις ξανά, η όψη της δεν θα είναι τόσο τρομερή. Εδώ υπάρχει, επίσης, ένα ναυπηγείο, το οποίο είναι ένας ανοικτός χώρος στην αυλή του σαραγιού και στο οποίο έχει τοποθετηθεί, εδώ και χρόνια, η καρίνα ενός πλοίου. Η ξυλεία που απαιτείται για την κατασκευή του πλοίου μεταφέρεται από ένα άνοιγμα, που έχει γίνει για τον σκοπό αυτό, στον τοίχο της αυλής του σαραγιού. Για λόγους δε ασφαλείας, ένα μέρος της ξυλείας έχει μείνει εκεί για να κλείνει το πέρασμα, ενώ το υπόλοιπο έχει τοποθετηθεί στον ευρύτερο χώρο του ισογείου του παλατιού, που χρησιμεύει ως αποθήκη κάθε είδους ξυλείας. Απορεί πραγματικά κανείς πώς αυτό το πλοίο, όταν η κατασκευή του ολοκληρωθεί, θα φτάσει

²⁵ Οι ναυτικοί και οι ψαράδες ονομάζουν αυτούς τους ανώμαλους πετρώδεις υφάλους *σκαλώματα* ή *ντέματα*. Η ετυμολογία της λέξης *ντέματα* είναι από το ρήμα *νταίνω*, το οποίο, μεταξή άλλων, σημαίνει και *σκαλώνω*, *μπλέκω*, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 208-209.

²⁶ Στο ίδιο ή παρόμοιο πλοίο αναφέρεται και ο Άγγλος λοχαγός William Leake, όταν επισκέφθηκε για πρώτη φορά την Πρέβεζα τον Ιούνιο του 1805, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 192.

ποτέ στη θάλασσα, αφού η πλώρη του φτάνει ψηλά μέχρι τον τοίχο· εκπλήσσεται, όμως, χαμογελώντας όταν μαθαίνει ότι θα ανοιχτεί κι άλλο ένα ρήγμα στον τοίχο μέσα από το οποίο θα γίνει η καθέλκυση. Η πόλη αποτελείται κυρίως από μικρές άθλιες καλύβες, που χωρίζονται από στενούς δρόμους. Σε αυτούς συνωστίζονται οι στρατιώτες του πασά, οι οποίοι δείχνουν να είναι ετερόκλητες ομάδες, αν κρίνουμε από την ποικιλία των ρούχων τους. Ωστόσο, η εξωτερική εμφάνιση καθενός από τους άνδρες είναι σε γενικές γραμμές όμορφη. Γυναίκες δεν φαίνονται πουθενά, ενώ οι υπόλοιποι κάτοικοι της πόλης ως επί το πλείστον κοντοκάθονται στις πόρτες και τα παράθυρα των σπιτιών τους, απασχολούμενοι συνήθως με το κάπνισμα ή το κουτσομπολιό,²⁷ έχοντας όλη εκείνη την απάθεια και αδιαφορία προς τους ξένους, που είναι τόσο χαρακτηριστική στους Τούρκους.

Το παλάτι ή σεράι είναι κτισμένο δίπλα στη θάλασσα και λόγω του αριθμού των μεγάλων παραθύρων και των φανταχτερών επιχρισμάτων της εξωτερικής του όψης, φαίνεται μάλλον επιβλητικό, αν και το μεγαλύτερο μέρος του κτηρίου είναι κτισμένο χωρίς κάποιο γενικό σχέδιο. Το ισόγειο καταλαμβάνουν αποθήκες ναυτικού και πολεμικού υλικού, αποτελούμενου από σκόρπια ξύλα, λίγα πυροβόλα και κιλλίβαντες κανονιών, εκ των οποίων τα περισσότερα είναι ακατάλληλα για χρήση. Το πάνω μέρος του κτηρίου είναι χωρισμένο σε δωμάτια διαφόρων μεγεθών, που είναι κτισμένα και επιπλωμένα με τον ίδιο γενικά τρόπο. Ένας αριθμός παραθύρων, συγκεντρωμένα μαζί, δίνει στα δωμάτια άπλετο φως και εξαερισμό. Σε κάθε διαμέρισμα, περιμετρικά, υπάρχει ένα ντιβάνι και τα πατώματα καλύπτονται από αιγυπτιακά χαλιά. Οι καμινάδες προεξέχουν πάνω από τα τζάκια σε σχήμα πυραμίδας ενώ στις εστίες καίνε ξύλα κέδρου.²⁸

Το τζαμί αποτελεί ένα περίεργο δείγμα αρχιτεκτονικής. Περιβάλλεται από ένα περιστύλιο (Εικ. 4), καμωμένο από τμήματα αρχαίων κίωνων κάθε ρυθμού· ένα κιονόκρανο κορινθιακού ή σύνθετου ρυθμού στεφανώνει συχνά μια απλή τοσκανική ή δωρική κολώνα. Προφανώς οι κίονες έπρεπε να είναι όλοι του ίδιου ύψους ώστε να στηρίζουν τη στέγη, με αποτέλεσμα αυτό να είναι το μόνο στοιχείο ομοιομορφίας σε αυτό το παράξενο συνονθύλευμα, το οποίο θα μπορούσε κάλλιστα να ονομαστεί η *αταξία* της αρχιτεκτονικής. Όλοι οι κίονες είναι κοντοί και όσοι ήταν μακρύτεροι έχουν κοπεί για να ταιριάζουν με τους κοντύτερους. Κάποιοι από αυτούς έχουν όμορφες αυλακώσεις. Σε αρκετούς οι αυλακώσεις έχουν σκαλιστεί σπειροειδώς γύρω από τη στήλη,

²⁷ Στο αγγλικό κείμενο *expurgating their persons*, που κατά κυριολεξία σημαίνει «λογοκρίνοντας τα πρόσωπά τους».

²⁸ Το μεγάλο παραθαλάσσιο σεράι στη θέση που σήμερα είναι το Μνημείο του Ναύτη, στο νοτιοανατολικό άκρο της Πρέβεζας κατασκευάστηκε από τον Αλή πασά περί το 1811, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 155-156, υποσημ. 34.

«Ένας έμπορος από τα Γιάννενα, έχοντας ανάγκη ενός μεγάλου χρηματικού ποσού που θα του επέτρεπε να εμπλακεί σε κάποια εμπορική κερδοσκοπία, απευθύνθηκε για βοήθεια σε έναν Έλληνα ιερέα, που ήταν φίλος του. Ο ιερέας, έχοντας πολύ καλή γνώμη για την ακεραιότητα του εμπόρου, και έχοντας στη διάθεσή του μερικές χιλιάδες πιάστρες (γρόσια), του δάνεισε όλα του τα χρήματα με την υπόσχεση ότι θα του τα επέστρεφε μέσα σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Η περίοδος που είχε συμφωνηθεί για την εξόφληση πέρασε και ο ιερέας, που χρειαζόταν τα χρήματα, ανέφερε την κατάσταση στον έμπορο, ζητώντας ταυτόχρονα την αποπληρωμή μέρους των χρημάτων που του είχε δανείσει για να καλύψει τις άμεσες ανάγκες του. Ο έμπορος προσποιήθηκε τον έκπληκτο σε αυτό το παράδοξο αίτημα, αρνούμενος ότι είχε λάβει ποτέ έστω τμήμα από τα χρήματα που υπονοούσε ο ιερέας. Ο καημένος ο παπάς, όπως εύκολα μπορεί να φανταστεί κανείς, ένοιωσε βαθειά την αχρειότητα του υποτιθέμενου φίλου του και μη έχοντας άλλη εναλλακτική λύση, ανέφερε το συμβάν, υπό μορφή κατηγορίας, ενώπιον του Αλή πασά. Όταν ο πασάς διέταξε και τα δύο μέρη να εμφανιστούν ενώπιόν του, ο έμπορος για άλλη μια φορά αρνήθηκε εμφατικά οποιαδήποτε γνώση του συμβάντος, και ο ιερέας, απαντώντας σε ερώτηση που του έγινε, είπε ότι, βασιζόμενος στον λόγο του φίλου του, δεν είχε λάβει καμία απόδειξη που να πιστοποιούσε τη συναλλαγή. Ο πασάς ενημέρωσε τον ενάγοντα ότι από τη στιγμή που δεν είναι σε θέση να προσκομίσει καμία ικανοποιητική απόδειξη, με την οποία να μπορεί να κάνει κάτι για την υπόθεση, αναγκάστηκε να τους διώξει, λέγοντας ταυτόχρονα ότι δεν θα έπρεπε να τον ξαναενοχλήσουν για το ίδιο θέμα. Ωστόσο, προτού προλάβουν καλά-καλά να φύγουν από μπροστά του, ο πασάς διέταξε ότι, πριν την αναχώρησή τους, πρέπει και οι δύο να ζυγιστούν και το βάρος τους να καταγραφεί. Μετά από αρκετό καιρό, και όταν η συγκεκριμένη συναλλαγή φαινόταν να είχε χαθεί στη λήθη, ο ιερέας και ο έμπορος διατάχθηκαν να παρουσιαστούν εκ νέου ενώπιον του πασά, ο οποίος διέταξε, πριν γίνουν δεκτοί από αυτόν, να ζυγιστούν όπως και την προηγούμενη φορά. Ο πασάς αντιλαμβανόμενος ότι το βάρος του εμπόρου είχε αυξηθεί ενώ αντίθετα ο ιερέας δεν ήταν τόσο βαρύς όσο την προηγούμενη φορά, και έχοντας εξακριβώσει ότι αυτή η διαφορά βάρους του τελευταίου δεν ήταν το αποτέλεσμα κάποιας σωματικής αδιαθεσίας, αλλά μπορούσε να αποδοθεί μόνο στη στεναχώρια που προκλήθηκε από την επονείδιστη συμπεριφορά του εμπόρου, του αλλοτινού φίλου του, τον διέταξε να πληρώσει άμεσα τον ιερέα ή διαφορετικά θα έχανε το κεφάλι του. Ο έμπορος, που ήξερε τον αυστηρό και αδιάλλακτο χαρακτήρα του πασά, και για να αποφύγει τη μοίρα που τον περίμενε, ομολόγησε πλήρως την αχρειότητά του, αναγνώρισε το δίκαιο της ποινής και πλήρωσε στον ιερέα το ποσό που είχε δανειστεί από αυτόν».

Κάποιος, που είχε δανείσει ένα χρηματικό ποσό σε έναν άλλο, μετά από λίγο χρονικό διάστημα αποπληρώθηκε. Επειδή, όμως, δεν υπήρχε μάρτυρας για αυτήν την αποπληρωμή, αποφάσισε να υποχρεώσει τον δανειζόμενο να του ξαναπληρώσει το ποσό και παρέπεμψε το θέμα στον Αλή πασά. Ο άνθρωπος που είχε δανειστεί τα χρήματα αρνήθηκε το δικαίωμα του αιτήματος, λέγοντας ότι είχε ήδη καταβάλει το ποσό και ότι είχε μετρήσει τα χρήματα πάνω σε μια συγκεκριμένη μεγάλη πέτρα. Φέρε μου εδώ την πέτρα, είπε ο πασάς, να τη δω. Δεν είναι σε θέση να το κάνει, είπε ο δανειστής και ενάγων, είναι πολύ βαριά για να την κουβαλήσει!!!

Η παρακάτω ιστορία αποτελεί την πειστική απόδειξη ότι ο Αλή πασάς έχει ακριβείς πληροφορίες για κάθε τι που σχετίζεται με τις περιοχές που υπάγονται στην κυριαρχία του· είναι αληθές ότι δεν διαφεύγουν της προσοχής του ακόμη και οι πιο ασήμαντες λεπτομέρειες των γεγονότων. Περί τα τέλη του 1817, κάποιοι δυστυχημένοι Έλληνες διέφυγαν από τη δεσποτεία αυτού του αμείλικτου τυράννου και κατέφυγαν στο νησί της Αγίας Μαύρας. Ο πασάς απευθύνθηκε στις τοπικές αρχές για να του παραδώσουν τους πρόσφυγες με σκοπό να τους τιμωρήσει. Του απάντησαν ότι ήταν ασυνεπές με τον χαρακτήρα και την αξιοπρέπεια του βρετανικού έθνους να αρνηθούν προστασία στους αθώους και κατατρεγμένους και ότι ήταν αδύνατον να παραδώσουν άτομα τα οποία δεν είχαν κατηγορηθεί για κάποιο συγκεκριμένο αδίκημα. Ο πασάς, απογοητευμένος, αιτήθηκε επισήμως την αποκατάσταση της περιουσίας που του ανήκε, αποτελούμενη από τα λίγα ενδύματα που φορούσαν οι δυστυχείς αυτοί άνθρωποι, καθένα από τα οποία περιέγραψε με κάθε λεπτομέρεια σε έναν κατάλογο που συνόδευε το αίτημά του, καταγράφοντας όχι μόνο τον αριθμό των πουκαμίσων και των καλτσών στην κατοχή καθενός από αυτούς, αλλά και το εάν ήταν σε καλή κατάσταση, ή μπαλωμένα, ή μανταρισμένα. Όσοι γνωρίζουν καλά τη φορεσιά αυτών των δυστυχημένων πλασμάτων, μπορούν να έχουν μια ακριβή εκτίμηση της αξίας της ενδυμάτων τους. Είναι φυσικό ότι και αυτό το αίτημα του πασά είχε την τύχη του προηγούμενου.

Από την κορυφή του μιναρέ (Εικ. 5) έχεις καταπληκτική θέα προς την πεδιάδα της Πρέβεζας και τον κόλπο της Άρτας, με τα ερείπια της Νικόπολης και τις όμορφες οροσειρές στο βάθος. Από εδώ μπορεί κανείς να δει και την είσοδο του κόλπου. Δύο γλώσσες γης προεξέχουν από τα σαγόνια του κόλπου, επικαλύπτοντας η μία την άλλη ακριβώς απέναντι από το στόμιό του. Η γλώσσα από τον βορρά βρίσκεται πίσω και ανάμεσα από την άλλη στην άκρη της είναι το ακρωτήριο του Ακτίου και στη ρίζα της βρίσκεται το λιμάνι της Πρέβεζας. Σχηματίζεται έτσι, μεταξύ αυτών των δύο γλωσσών γης, ένα μακρύ κανάλι που οδηγεί από την Πρέβεζα μέσα στον κόλπο.

Από την Πρέβεζα στη Νικόπολη, αρχές Ιουνίου 1818

Ο δρόμος προς τη Νικόπολη περνά μέσα από μια εύφορη πεδιάδα που καλύπτεται από ελαιόδεντρα. Τα ερείπια είναι σε μια απόσταση περίπου μιας ώρας και δεκαπέντε λεπτών γρήγορου περιπάτου. Η περιοχή της Νικόπολης καλύπτεται με πολύ πλούσια βοσκή και σιτηρά. Η πόλη, κτισμένη στο βορειοδυτικό άκρο της πεδιάδας, κείται σε απόσταση οκτώ περίπου μιλίων από την είσοδο του κόλπου της Άρτας.³⁰ Η πεδιάδα αυτή καθ' αυτή βρίσκεται πάνω στον ισθμό που σχηματίζεται από τη βόρεια προέκταση της ξηράς που περιγράψαμε πιο πάνω, έχοντας το πέλαγος από τη μία πλευρά και τον κόλπο από την άλλη. Βόρεια της πεδιάδας ξεδιπλώνεται μια σειρά από χαμηλούς λόφους με κατεύθυνση από ανατολάς προς δυσμάς, που αποτελεί το άκρο της οροσειράς των Κασσωπαίων.³¹ Από το δυτικό άκρο αυτής της λοφοσειράς ξεκινούσε ένα υδραγωγείο με κατεύθυνση προς την πόλη, παράλληλα με την ακτή, από την οποία απέχει περίπου μισό μίλι.³² Οι πεσσοί και τα αντερείσματα των περισσοτέρων ασίδων στέκουν ακόμα.

Διασώζεται, επίσης, ένα μεγάλο τμήμα του τείχους της πόλης, προς τα ανατολικά,³³ με πολλές από τις ασίδες των πυλών, οι οποίες είναι διατεταγμένες με τον ακόλουθο τρόπο. Σε συγκεκριμένες αποστάσεις στα τείχη, υπάρχει μια μεγάλη, αψιδωτή, κεντρική πύλη, με δύο μικρότερες τετράγωνες εκατέρωθεν της.³⁴ Υπάρχουν, επίσης, μία ή δύο άλλες μικρές πύλες στα μεσοδιαστήματα. Πάνω από μία από αυτές τις πύλες, στο βόρειο άκρο των τειχών,³⁵ λέγεται πως υπάρχει μια επιγραφή, η οποία είναι τόσο ψηλά που μόνο με σκάλα μπορεί κάποιος να τη φτάσει.

³⁰ Η απόσταση του ρωμαϊκού ωδείου της Νικόπολης –το ωδείο μπορεί να θεωρηθεί ως το κέντρο της περιτειχισμένης ρωμαϊκής Νικόπολης– από το μέσον της εισόδου του Αμβρακικού κόλπου, όπως αυτή ορίστηκε παραπάνω (υποσημ. 21), είναι 7,3 μίλια, ή 11,7 χλμ.

³¹ Αναφέρεται στη λοφοσειρά του Μιχαλιτισίου, προς βορράν του *Προαστίου* της αρχαίας Νικόπολης και του προσφυγικού οικισμού της Σμυρτούλας, ο οποίος αρχικά ονομαζόταν Σαφράμπολις και από το 1966 μετονομάστηκε, λανθασμένα κατά τη γνώμη μου, σε Νικόπολη.

³² Πράγματι το ρωμαϊκό υδραγωγείο της Νικόπολης περνάει από το δυτικό άκρο της λοφοσειράς του Μιχαλιτισίου και με παράλληλη προς την ακτή πορεία φτάνει μέχρι τα *Νυμφαία* της αρχαίας Νικόπολης, τα οποία απέχουν από τη θάλασσα ακριβώς μισό μίλι. Το υδραγωγείο ξεκινούσε από τις πηγές του ποταμού Λούρου στον Άγιο Γεώργιο –σε απόσταση 31 χλμ. σε ευθεία γραμμή από τη Νικόπολη– και με σταθερά κατωφερή κλίση έφερνε το πόσιμο νερό στους Νικοπολίτες, μετά από πορεία άνω των 50 χλμ.

³³ Θεωρώ ότι ο Goodison αναφέρεται στα βυζαντινά τείχη της Νικόπολης, στο βορειοανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής πόλης, τα οποία σώζονται σε μεγάλο ύψος ακόμα και σήμερα.

³⁴ Πιστεύω ότι αναφέρεται στη μεγάλη δυτική πύλη των βυζαντινών τειχών (Εικ. 6), την εσφαλμένα ονομαζόμενη *Αραπόπορτα*, για την οποία βλ. Παράρτημα Β', στο τέλος του παρόντος άρθρου.

³⁵ Πιθανολογώ ότι αναφέρεται στη βόρεια πύλη των βυζαντινών τειχών, η οποία, όταν υπήρχε, ονομαζόταν *Αραπόπορτα*, βλ. Παράρτημα Β'.

ΕΙΚΟΝΑ 5: Ο μιναρές και ο τρούλος του Μεγάλου Τζαμιού της Πρέβεζας.
Όψη από τα δυτικά. Φωτογραφία του Fred Boissonnas, 1913

Στη βάση της χαμηλής λοφοσειράς, προς τον βορρά, είναι ορατά τα ερείπια ενός θεάτρου,* που είναι διατηρημένο σε καλή κατάσταση³⁶ (Εικ. 7). Κοντά στο θέατρο βρίσκεται ο ιππόδρομος, που καλύπτεται με άφθονο χορτάρι, όπου

* Σχέδιο αυτού του θεάτρου θα βρείτε στον Πίνακα III [Εικ. 7]. Η χορδή του τόξου του θεάτρου, δηλαδή κατά μήκος της ορχήστρας, μετρήθηκε να είναι 42 βήματα [32 μέτρα]. Το βάθος της σκηνής και του προσκηνίου μαζί είναι 20 βήματα [15,25 μέτρα]. Το πίσω μέρος της σκηνής έχει βάθος 11,5 πόδια [3,50 μέτρα]. Κάθε βήμα ισοδυναμεί με περίπου 30 ίντσες. [Σημείωση του μεταφραστή (στο εξής: Σ.τ.μ.): Οι μετρήσεις που έκανε ο Goodison στην ορχήστρα και τη σκηνή του θεάτρου της Νικόπολης δημοσιεύτηκαν στο τέλος του έργου του, βλ. GOODISSON 1822, 266. Το σχέδιο του θεάτρου έκαμε ο ίδιος ο Goodison, τη λιθογραφία χάραξε ο George Scharf και η εκτύπωση έγινε από τους C. Motte & Co.]

³⁶ Αναφέρεται στο μεγάλο θέατρο της Νικόπολης, κτισμένο στο Προάστειο στα βόρεια της πόλης, βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ 2007· ΖΑΧΟΣ et al. 2008, 73-77.

ΕΙΚΟΝΑ 6: Η μεγάλη δυτική πύλη των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης και οι δύο μικρότερες εσωτερικές πύλες εκατέρωθεν αυτής (ΖΑΧΟΣ *et al.* 2008, 153)

βόσκουν τα άλογα του ιππικού του βεζίρη.³⁷ Υπάρχουν, επίσης, τα ερείπια ενός δεύτερου θεάτρου,³⁸ που είναι μέσα στην πόλη και στην αντίθετη πλευρά από τον ιππόδρομο, ακριβώς αντίκρυ από το πρώτο θέατρο.

Στο κέντρο περίπου του υδραγωγείου βρίσκονται τα ερείπια ενός τετράγωνου συνόλου κτηρίων που περιστοιχίζονται από μια στενή τοξωτή στοά. Στο μέσον αυτών των ερειπίων βρίσκονται τα λείψανα ενός μεγάλου τετράγωνου διαμερίσματος με τοξωτές κόγχες στο μέσο του βόρειου και νότιου τοίχου του (Εικ. 8). Το κτήριο αυτό πιθανόν να ήταν το δικαστικό μέγαρο.³⁹

³⁷ Ως ιππόδρομο αναφέρουν συχνά οι περιηγητές του 19^{ου} αιώνα το στάδιο της αρχαίας Νικόπολης. Το μακρόστενο στάδιο, που λόγω του σχήματός του ονομαζόταν από τους ντόπιους *καράβι*, αποτελούσε, μαζί με το θέατρο και το γυμνάσιο, τον χώρο διεξαγωγής των *Ακτίων*, σημαντικών αγώνων της περιόδου ακμής της Νικόπολης, βλ. ΖΑΧΟΣ 2008.

³⁸ Ο Goodison αναφέρεται στο ρωμαϊκό ωδείο της Νικόπολης.

³⁹ Αναφέρεται στο σύμπλεγμα των κτηρίων, γνωστών σήμερα ως *Νυμφαία*, στα δυτικά της αρχαίας Νικόπολης. Τα κτήρια αυτά αποτελούσαν τη μεγάλη δυτική πύλη της ρωμαϊκής Νικόπολης. Η επιβλητική πύλη έβλεπε, συμβολικά, προς τη Ρώμη και ο δρόμος που διερχόταν από αυτήν –ένας από τους δύο μεγάλους, κάθετους μεταξύ τους, δρόμους της Νικόπολης, ο *decumanus maximus*, με κατεύθυνση από ανατολάς προς δυσμάς– περνούσε ανάμεσα από τα δύο πίσω κτήρια των Νυμφαίων και κατέληγε στο λιμάνι του Κομάρου επί της ακτής του Ιονίου πελάγους. Το κύριο στοιχείο της δυτικής εισόδου της Νικόπολης ήταν το νερό. Έχοντας διανύσει απόσταση άνω των 50 χλμ. από τις πηγές του ποταμού Λούρου

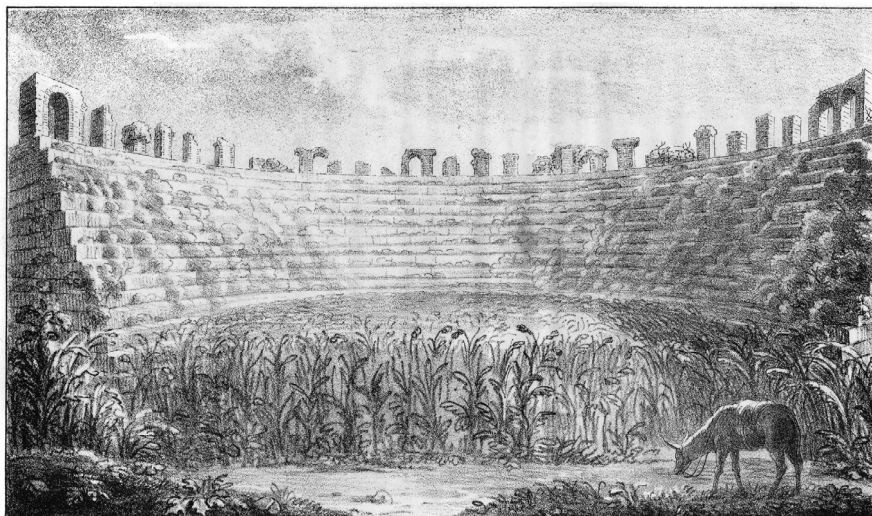
Ο διαφορετικός χαρακτήρας τούτων των ερειπίων, σε σχέση με αυτά πολλών άλλων πόλεων της γύρω περιοχής, είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακός. Οι μεγάλες επιφάνειες από κόκκινες πλίνθους, στις οποίες δεν υπάρχει σχεδόν καμία πέτρα, έρχονται, με έναν εκπληκτικό τρόπο, σε αντίθεση με τα ερείπια [άλλων αρχαίων πόλεων στα Επτάνησα] που έχουμε ήδη περιγράψει και τα οποία αποτελούνται εξ ολοκλήρου από πέτρινους όγκους. Ο θεατής πείθεται αμέσως για την αλήθεια μιας ιστορίας σχεδόν είκοσι αιώνων από τις αποδείξεις που τώρα βρίσκονται ενώπιόν του: τις μαρτυρίες, δηλαδή, του γεγονότος της ίδρυσης μιας μεγάλης ρωμαϊκής πόλης εδώ, στην Ελλάδα –πολλούς αιώνες πριν από την εποχή του θεατή– αποδεικνύοντας έτσι την επικράτηση της ρωμαϊκής δύναμης στην καρδιά ενός έθνους, το οποίο φέρει από μόνο του εσωτερικές μαρτυρίες του δικού του αρχαίου μεγαλείου και λαμπρότητας.

Θα αγνοήσουμε το μάθημα, που επιχειρεί εδώ να μας εντυπώσει η διάνοια του Χρόνου με τόσο ξεκάθαρο τρόπο, με μία δέσμη φωτός που φωτίζει ολοκληρωτή τη σελίδα της ιστορίας με το άγγιγμά της; Ένα μάθημα τόσο ταπεινωτικό για τον άνθρωπο, ως βραχύβιο ον, ωστόσο τόσο εξευγενιστικό και τόσο εξυψωτικό για αυτόν που αποτελεί δείγμα του είδους του; Ας φανταστούμε ότι βρίσκεται εδώ ένας σκεπτικιστής που συνδιαλέγεται με τον γηραιό διδάσκαλο, ο οποίος, ας υποθέσουμε, κατοικεί μόνος σε αυτές τις επικίνδυνες απομονωμένες ερημιές. Και απαιτεί στη συνέχεια να του πει: Λένε πράγματι αυτά τα μνημεία την αλήθεια και είναι τόσο πειστικά; Δεν υπάρχουν άλλες ισχυρές αλήθειες, παράλληλα γεγονότα και συμβάντα, για τα οποία ακόμη αμφιβάλεις ή και αγνοείς; Των οποίων οι αποδείξεις μπορεί να είναι περισσότερο πειστικές, αν και, ενδεχομένως, δεν βρίσκονται απτές μπροστά σου; Φοβούμαι πως ναι! Έχεις ελέγξει τις αποδείξεις πάνω στις οποίες έχουν στηριχθεί αυτά τα σύγχρονα δεδομένα και έχουν ήδη χαραχτεί στις σελίδες της ιστορίας; Φοβάμαι πως όχι! Και σε αυτό το σημείο φανταζόμαστε τη θυμωμένη διάνοια να διακόπτει κάθε επικοινωνία με τον αδύναμο και μύωπα θνητό, που είναι τόσο αυθάδης και τόσο τυφλός μπροστά στα δικά του μεγάλα συμφέροντα, ώστε συγκρίνει την πενήντάχρονη περίπου πείρα του με αυτήν ενός πλάσματος που το μέτωπό του είναι βαθειά ρυτιδωμένο από τις έγνοιες και τις αναζητήσεις πολλών αιώνων.⁴⁰

στον Άγιο Γεώργιο, περιορισμένο μέσα στον υδραγωγό του τεράστιου αυτού υδραυλικού έργου, ελευθερωνόταν στα Νυμφαία της Νικόπολης για να δημιουργήσει εκεί τη γαλήνια και αναζωογονητική αίσθηση του ρέοντος νερού, να γεμίσει τις υδατοδεξαμενές των Νυμφαίων και να υδροδοτήσει του Νικοπολίτες. Τις εσωτερικές κόγχες των Νυμφαίων διακοσμούσαν αγάλματα, βλ. ΖΑΧΟΣ et al. 2008, 102-107.

⁴⁰ Η τελευταία αυτή παράγραφος των εντυπώσεων του Goodison από την επίσκεψή του στη Νικόπολη θεωρούμε ότι είναι μια φιλοσοφική κατακλείδα που παραπέμπει στον Ρωμαίο στωικό φιλόσοφο Επίκτητο, ο οποίος εξορίστηκε στη Νικόπολη και ίδρυσε εκεί φιλοσοφική σχολή.

G. Scharf lithogr.

Printed by C. Motte & Co.

W. Goodison del.

RUINS OF THE THEATRE AT NICOPOLIS.

ΕΙΚΟΝΑ 7: Το μεγάλο θέατρο της αρχαίας Νικόπολης.
 Λιθογραφία του G. Scharf από σχέδιο του W. Goodison, 1835
 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολης, ΙΑΝ 889)

ΕΙΚΟΝΑ 8: Το βόρειο πύσχημο κτήριο των Νυμφαίων της Νικόπολης.
 Όψη από τα νοτιοδυτικά. Φωτογραφία του Fred Boissonnas του 1913

2. *Richard Burgess*

Ο Richard Burgess γεννήθηκε στις 4 Δεκεμβρίου του 1796⁴¹ (Εικ. 1). Βιβλικός επιστήμων και θεολόγος, απόφοιτος του φημισμένου St. John's College του Καίμπριτζ, χειροτονήθηκε διάκονος το 1820 και ιερέας το 1823 από τον αρχιεπίσκοπο της Υόρκης Edward Vernon-Harcourt (1757-1847). Υπηρέτησε ως εφημέριος της Αγγλικανικής Εκκλησίας στη Γενεύη (1828-1831),⁴² στη Ρώμη (1831-1836), στην ενορία της Αγίας Τριάδος του Upper Chelsea του Λονδίνου (1836-1869) και από το 1869 μέχρι τον θάνατό του στην ενορία του Horningsheath & Ickworth που βρίσκεται ανατολικά του Καίμπριτζ και κοντά στο Bury Saint Edmunds. Στις 15 Νοεμβρίου 1850, του απονεμήθηκε η τιμητική θέση του Tottenham στον καθεδρικό ναό του Αγίου Παύλου του Λονδίνου. Πέθανε στο Brighton πλήρης ημερών, στα 85 του χρόνια, στις 12 Απριλίου 1881.

Το οδοιπορικό του Richard Burgess στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία

Το 1834, όταν ο Burgess υπηρετούσε ως εφημέριος στη Ρώμη, του ζητήθηκε να συνοδεύσει, ως παιδαγωγός, τρεις γόνους της βρετανικής αριστοκρατίας στο ταξίδι τους στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία: τον μόλις δεκαεξάχρονο λόρδο George Paget,⁴³ τον δεκαοκτάχρονο γιο του φίλου του και

⁴¹ Στοιχεία για τη σύντομη βιογραφία του Richard Burgess άντλησα από τις αναφορές των MEW 1886· ALDRICH 1980, 25· HORN 1969, 58-60.

⁴² Στα τέλη Δεκεμβρίου 1827, πιθανότατα πριν την ανάληψη των καθηκόντων του στη Γενεύη, ο Burgess κηρύττει «με ευφράδεια» στον αγγλικανικό ναό της Ρώμης, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Άγγλου ποιητή Arthur H. Hallam προς τον φίλο του και μετέπειτα πρωθυπουργό της Αγγλίας William E. Gladstone, γραμμένη στις 2 Ιανουαρίου 1828, βλ. KOLB 1981, 189-193.

⁴³ Ο George Augustus Frederick Paget γεννήθηκε στις 16 Μαρτίου 1818 και πέθανε στις 30 Ιουνίου 1880. Ήταν ο νεότερος γιος του στρατιωτικού και πολιτικού Henry Paget (1768-1854), 1^{ου} μαρκησίου του Anglesey, με τη δεύτερη γυναίκα του λαίδη Charlotte Cadogan. Αποφοίτησε από το εξαιρετικό σχολείο του Westminster, ακολούθησε στρατιωτική καριέρα και ασχολήθηκε ταυτόχρονα με την πολιτική, όπως και ο πατέρας του. Εξελέγη βουλευτής στο Beaumaris της βορειοδυτικής Ουαλίας, από το 1847 μέχρι το 1857. Τον Ιούνιο του 1854 κλήθηκε, ως συνταγματάρχης, να διοικήσει το 4^ο Σύνταγμα Πεζικού στον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-1856). Βλ. βιογραφικό σημείωμα του Lord George Paget από την Marjie BLOY στο: *The Victorian web* (<http://www.victorianweb.org/history/crime/paget.html>). Σύμφωνα με τα όσα η κ. Bloy αναφέρει, στις 25 Ιουλίου 1834 και ενώ ο George Paget έκανε το ταξίδι στην Ελλάδα, ανέλαβε τη θέση σημαιοφόρου στο πρώτο σύνταγμα της βασιλικής φρουράς (*Cornetsy in the First Lifeguards*). Η κ. Bloy με πληροφόρησε ότι, παρόμοιες τοποθετήσεις –απουσία του αναλαμβάνοντος την υπηρεσία– ήταν συνήθειες για τα μέλη της βρετανικής αριστοκρατίας.

συμφοιτητή του Thomas Knox⁴⁴ και τον εικοσιενάχρονο John Butler-Clarke-Southwell-Wandesford.⁴⁵

Το ταξίδι τους ξεκίνησε από τη Νάπολη της Ιταλίας στις 18 Απριλίου 1834 και ολοκληρώθηκε, 150 ημέρες αργότερα, στη Βιέννη.⁴⁶ Ήταν καλά σχεδιασμένο από τον ίδιο τον Burgess ώστε οι νεαροί αριστοκράτες να επισκεφθούν τις σημαντικότερες αρχαίες τοποθεσίες της κλασικής Ελλάδας, της Μικράς Ασίας και την Κωνσταντινούπολη. Έχοντας μελετήσει τις διαδρομές που ακολούθησαν προηγούμενοι περιηγητές του ίδιου χώρου –όπως ο λόρδος Βύρων, ο συλλειτουργός του Τόμας Χιούζ, ο λοχαγός Ουίλιαμ Ληκ και ο γιατρός Χένρυ Χόλλαντ–⁴⁷ και επηρεασμένος από τις γλαφυρές τους περιγραφές για την Ήπειρο, ο Burgess συμπεριέλαβε την περιοχή αυτή στο ταξίδι τους παρά το γεγονός ότι ο σατράπης πασάς Αλή Τεπελενλής, ο οποίος προσέφερε ασφάλεια και πλούσια φιλοξενία σε όσους Ευρωπαίους ταξιδιώτες αποφάσιζαν να επισκεφθούν το πασαλίκι του, είχε δολοφονηθεί προ δωδεκαετίας.

Μετά από ταξίδι επτά ημερών ο Burgess και οι μαθητές του έφτασαν στο Οτραντο. Επιβιβάστηκαν στο πλοίο *Ζάκυνθος*,⁴⁸ αποχαιρέτισαν την ιταλική ακτή μιάμιση ώρα πριν πέσει ο ήλιος της 28^{ης} Απριλίου 1834 και σε τριάντα τρεις ώρες έφτασαν στο λιμάνι της Κέρκυρας, την 30^η Απριλίου, μισή ώρα πριν χαράξει Μεγάλη Τετάρτη. Είχαν ήδη περάσει είκοσι χρόνια από τη συνθήκη της Βιέννης και την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων στη Βρετανική Αυτοκρατορία. Οι χριστιανοί ετοιμάζονταν να γιορτάσουν το Πάσχα, το

⁴⁴ Ο Thomas Knox γεννήθηκε στις 13 Νοεμβρίου 1816 και πέθανε στις 20 Μαΐου 1858. Ήταν γιος του συνονόματου Thomas Knox (1786-1858) και της Mary Juliana Stuart (απεβ. 1866). Μετά τον θάνατο του πατέρα του έγινε για δύο μόνο μήνες, μέχρι τον θάνατό του, 3^{ος} κόμης του Ranfurly. Ανήκε στην τάξη των ευγενών της Ιρλανδίας και από το 1838 μέχρι το 1851 ήταν συντηρητικός βουλευτής στην ενωμένη, τότε, Αγγλική και Ιρλανδική Βουλή, εκλεγμένος στην περιοχή του Dungannon της Βόρειας Ιρλανδίας. Βλ. MOSLEY 2003, I, 608· III, 3272.

⁴⁵ Ο John Butler-Clarke-Southwell-Wandesforde γεννήθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 1813 στην μικρή πόλη της Ιρλανδίας Castlecomer, της επαρχίας Kilkenny, νοτιοδυτικά του Δουβλίνου, και πέθανε στις 26 Ιουνίου 1856. Ήταν πρωτότοκος γιος του πλουσίου, ευγενούς και βουλευτή Charles Harward Butler-Clarke-Southwell-Wandesford (1780-1860) και της λαίδης Sarah Butler (1787-1838). Στις 2 Δεκεμβρίου 1841 εκλέχθηκε ισόβιο μέλος της Βασιλικής Εταιρείας του Δουβλίνου. Δεν άφησε απογόνους. Τον πατέρα του, που ζούσε ακόμη όταν ο John πέθανε, κληρονόμησε η κόρη του Sarah. Βλ. MOSLEY 2003, III, 3280.

⁴⁶ Όλες οι ημερομηνίες που αναφέρονται στο κείμενο του Burgess είναι σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο, το οποίο είχε ήδη υιοθετηθεί από τους Ευρωπαίους. Στον ελλαδικό χώρο ίσχυε τότε το παλαιό ημερολόγιο, το οποίο υπολειπόταν, τον 19^ο αιώνα, κατά 12 ημέρες από το νέο. Έτσι, για παράδειγμα, η γιορτή του Αγίου Νικολάου εορταζόταν τον 19^ο αιώνα από τους Έλληνες χριστιανούς στις 6 Δεκεμβρίου και την ίδια μέρα το νέο ημερολόγιο έδειχνε 18 Δεκεμβρίου.

⁴⁷ Έχουμε ασχοληθεί με τις περιηγήσεις αυτών των Άγγλων ταξιδιωτών σε παλαιότερα άρθρα μας στα *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, βλ. αντίστοιχα ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003· 2005α· 2007· 2009.

⁴⁸ Στο αγγλικό κείμενο *Giacintha*, βλ. BURGESS 1835, I, 32.

σκήνωμα του Αγίου Σπυρίδωνος εκτίθετο σε προσκύνημα στον ομώνυμο ναό και η λιτανεία του στην πόλη έγινε το Μεγάλο Σάββατο.⁴⁹ Ο Burgess αναφέρει ότι στην Κέρκυρα υπήρχαν δύο συναγωγές που εξυπηρετούσαν τους περίπου 2.000 Εβραίους της πόλης.

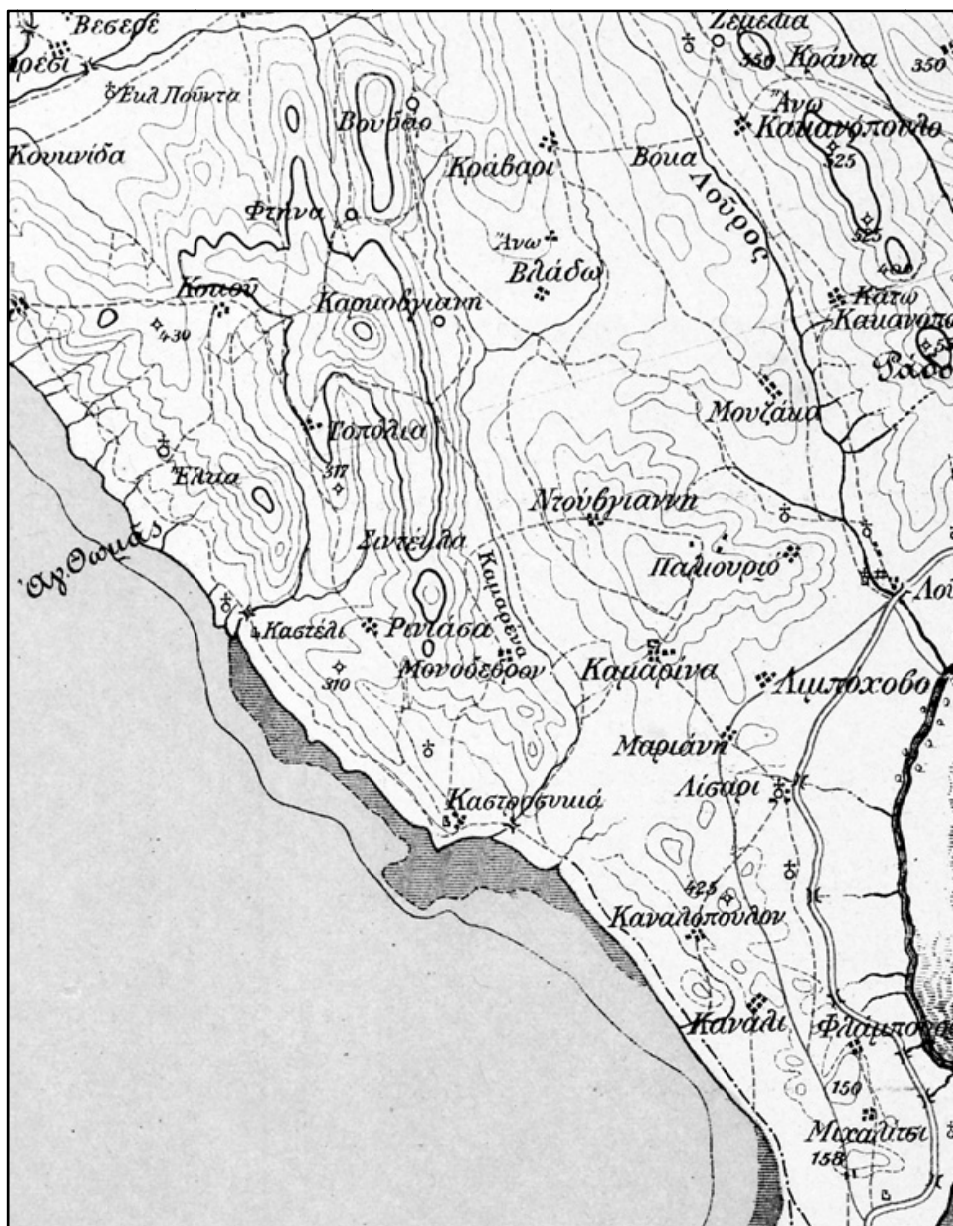
Το οδοιπορικό του στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, με τίτλο: *Ελλάδα και Ανατολή. Το ημερολόγιο μιας καλοκαιρινής εκδρομής του 1834, με επιστολικά παραρτήματα*, εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1835 και οι κριτικές γι' αυτό ήταν αμέσως θετικές και εκτενείς.⁵⁰ Τα μεταφρασμένα αποσπάσματα των κειμένων του Burgess ακολουθούν τη χρονολογική σειρά των ταξιδιών του. Οι επικεφαλίδες των επί μέρους ενοτήτων επισημαίνουν τον τόπο και τη χρονολογία επίσκεψης του περιηγητή. Οι υποσημειώσεις του πρωτότυπου κειμένου του Burgess παραπέμπονται με το σύμβολο *. Οι υποσημειώσεις με αραβική αριθμηση είναι του μεταφραστή.

Από τη Γλυκή στην Πρέβεζα, 18 Μαΐου 1834

Συνοδευόμενοι, για ασφάλεια, από επτά αρματομένους μουσουλμάνους κατέβηκαν από το Σούλι μέχρι το νερόμυλο του Ντάλα όπου, μη έχοντας πλέον κίνδυνο επιθέσεων, αποχαιρέτησαν τους συνοδούς τους, συνέχισαν μέχρι τη Γλυκή και από εκεί πήραν τον δρόμο για την Πρέβεζα. Ο Burgess

⁴⁹ Το σκήνωμα του Αγίου Σπυρίδωνος λιτανεύεται στην Κέρκυρα τέσσερες φορές τον χρόνο –κάθε Κυριακή των Βαΐων, Μεγάλο Σάββατο, 11^η Αυγούστου και πρώτη Κυριακή του Νοεμβρίου– ως ένδειξη ευγνωμοσύνης και ευχαριστιών προς τον Άγιο και για να ενθουσιάζονται οι Κερκυραίοι την προστασία του από καταστροφές και μεγάλες επιδημίες, βλ. ΒΡΟΚΙΝΗΣ 1909, 5. Στον όρμο *Βαθύ* της Πρέβεζας υπάρχει ναΐδιο αφιερωμένο στον Άγιο Σπυρίδωνα. Σύμφωνα με όσα, κατά παράδοση, αναφέρονται, το πλοίο που μετέφερε το σκήνωμα του Αγίου Σπυρίδωνος από την Κωνσταντινούπολη στην Ήπειρο, το 1453, ελλιμένισε στον υπήνεμο όρμο του Βαθέος στην Πρέβεζα. Είναι, επίσης, πιθανόν ότι μέσω του ίδιου λιμένας έγινε η μεταφορά του σκηνώματος από την Παραμυθιά ή την Άρτα προς την Κέρκυρα, λίγα χρόνια αργότερα. Στον χώρο όπου παρέμεινε το πλοίο και το σκήνωμα, κτίστηκε αργότερα ναός του Αγίου Σπυρίδωνος. Ο ναός ανακαινίσθηκε το 1735 από τον Ενετό προβλεπτή της Πρέβεζας για τη διετία 1733-1735 Ρόκο Κορνάρο, πιθανότατα ως ένδειξη ευχαριστιών προς τον Άγιο που πριν δεκαεννιά χρόνια, στις 11 Αυγούστου 1716, είχε σώσει την, υπό βενετική κατοχή, Κέρκυρα από τον δίμηνο αποκλεισμό και πολιορκία των Τούρκων. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ναός εορτάζει στις 11 Αυγούστου. Πρβλ. ΗΟΡΦ 1873, 405· ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 40-41, 255-256, 322-326· ΒΡΟΚΙΝΗΣ 1909, 16-26· ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 28, 177.

⁵⁰ Το δίτομο έργο του Richard Burgess, σε σχήμα 8ου, εκδόθηκε από τους Longman, Rees, Orme, Brown, Green & Longman και τυπώθηκε από τον A. Spottiswoode, βλ. BURGESS 1835. Τα περιηγητικά κείμενα του Burgess δεν συμπεριλαμβάνονται στη σημαντικότερη καταγραφή του Κυριάκου Σιμόπουλου για τους περιηγητές του ελλαδικού χώρου, έχουν γίνει, όμως, πεδίο έρευνας του Ζιτσαίου εκπαιδευτικού Θεόδωρου Κοσμά, βλ. ΚΟΣΜΑΣ 1998, 68-70.

ΕΙΚΟΝΑ 9: Το δυτικό τμήμα του νομού Πρεβέζης.
 Λεπτομέρεια χάρτη της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού του 1920 περ.
 Οι χωματόδρομοι σημειώνονται με διακεκομμένη γραμμή
 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 178)

περιγράφει τη διαδρομή τους ως εξής:⁵¹ Πάνω στους λόφους που κρύβουν τη χώρα των Παργινών φαίνονται τα χωριά Τουρκοπάλουκο, Κορώνη και Κορωνόπουλο,⁵² ενώ η απέναντι πλευρά της πεδιάδας, που ονομάζεται Φανάρι, περικλείεται από βουνά σχεδόν γυμνά και άγονα.* Τα χωριά είναι πολύ περισσότερα εδώ από πολλά άλλα μέρη που έχω περάσει. Πράγματι, υπάρχουν εδώ συνεχείς ενδείξεις επαναλαμβανόμενης δραστηριότητας και κατοίκησης.⁵³ Η πεδιάδα είναι αρκετά εύφορη και υπόκειται σε καλλιέργεια. Θεώρησα αυτό ως ένδειξη ότι πλησιάζαμε στην ακτή και όσο περισσότερο προχωρούσαμε προς τα εκεί, τόσο προφανέστερα ήταν τα σημάδια της αγροτικής ευημερίας. Το μεσημέρι ξεκουραστήκαμε κοντά σε ένα χωριό στον κάμπο,⁵⁴

⁵¹ Μεταφράζονται τα κείμενα έντεκα σελίδων των κεφαλαίων 4 και 5 του πρώτου τόμου των περιηγητικών του εντυπώσεων, βλ. BURGESS 1835, I, 89-99.

⁵² Στο αγγλικό κείμενο *Turcopalogo, Croni, and Koronopoli*.

* Στην αρχαιότητα, όπως και σήμερα, υπήρχε ένας λιμένας με το όνομα *Γλυκός Λιμνή* [στα ελληνικά στο κείμενο], στον οποίο, σύμφωνα με τον Στράβωνα, χυνόταν ο ποταμός *Αχέρων* ερχόμενος από την *Αχερουσία* λίμνη. Ο *Γλυκός λιμνή* απέχει από το ομόνυμο χωριό τουλάχιστον έξι μίλια. Πάνω από τον «λιμένα του γλυκού νερού» βρισκόταν η *Κίχυρος*, που παλαιότερα ονομαζόταν *Εφύρα*. Πλησίον της *Κιχύρου* υπήρχε το *Βουχέτιον*. Μαζί με αυτές τις πόλεις, αναφέρονται η *Ελάτρια*, η *Πανδοσία* και οι *Βατίες*. Εάν η *Ελάτρια* είναι η *Ρηνιάσα*, ίσως μπορούμε να αναζητήσουμε κάποιες από τις άλλες πόλεις στην *Κορώνη* και τα άλλα μέρη. Στράβων, βιβλ. vii, σελ. 470, τόμ. α'. [Σ.τ.μ.: Το σχετικό κείμενο του Στράβωνα αναφέρει: *Ἐπειτα ἄκρα Χειμέριον καὶ Γλυκὸς λιμνή, εἰς ὃν ἐμβάλλει ὁ Ἀχέρων ποταμὸς, ῥέων ἐκ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης καὶ δεχόμενος πλείους ποταμούς, ὥστε καὶ γλυκαίνειν τὸν κόλπον· ῥεῖ δὲ καὶ ὁ Θθαμὶς πλησίον. Ὑπέρκειται δὲ τούτου μὲν τοῦ κόλπου Κίχυρος, ἢ πρότερον Ἐφύρα, πόλις Θεσπρωτῶν· τοῦ δὲ κατὰ Βουθρωτῶν ἢ Φοινίκη. Ἐγγὺς δὲ τῆς Κιχύρου πολίχθιον Βουχέτιον Κασσωπαίων, μικρὸν ὑπὲρ τῆς θαλάττης ὄν, καὶ Ἐλάτρια καὶ Πανδοσία καὶ Βατία ἐν μεσογαίᾳ· καθήκει δ' αὐτῶν ἡ χώρα μέχρι τοῦ κόλπου.* Στράβων *Γεωγραφικά*, 7.7.5. Σύμφωνα με όσα είναι σήμερα αποδεκτά από τους περισσότερους ιστορικούς και αρχαιολόγους η αρχαία *Κίχυρος* ταυτίζεται με την *Εφύρα* κοντά στον Μεσοπόταμο Φαναρίου, το *Βουχέτιον* με το κάστρο των Ρωγών, η *Ελάτρια* με τον Παλιορόφορο-Ωρωπό, η *Πανδοσία* με το Καστρί Φαναρίου και οι *Βατίες* με το Καστρί Ριζοβουνίου. Σύμφωνα με την αρχαιολόγο κ. Βιβή Καρατζένη το *Βουχέτιον* ταυτίζεται με το παλιό *Μιχαλίτσι* και ο *Ἀμβρακος* με το κάστρο των Ρωγών, βλ. KARATZENI 2011.]

⁵³ Πράγματι, μέσα και γύρω από την πεδιάδα του Φαναρίου υπήρχαν και υπάρχουν πολλά χωριά των οποίων οι κάτοικοι επωφελούνται της εύφορης γης της. Τα περισσότερα χωριά μετονομάστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Τα αναφέρω με την παλιά τους ονομασία, ακολουθούμενα, εντός παρενθέσεων και σε περίπτωση μετονομασίας τους, από τη νέα και τον χρόνο αλλαγής της: *Γλυκή*, *Νέμιτσα* (*Βουβοπόταμος*, 1928), *Κλεισούρα*, *Μουζακάτι* (*Μουζακαίικα*, 1927), *Μπιρμπίλι* (*Αηδόνη*, 1927), *Γιαννούζι* (*Αχερουσία*, 1927), *Αρτσες* (*Νάρκισσος*, 1927), *Ζαραβίνα* (*Σκεπαστό*, 1927), *Καναλάκι*, *Χόχλα*, *Τσουκνίδα*, *Βαλανιδόραχο*, *Σπλάντζα* (*Αμμουδιά*, 1928), *Λυκούρσι* (*Μεσοπόταμος*, 1927), *Μπεςερέ* (*Γεφύρι*, 1927), *Κάτω Ταμπάνι* (*Δίκορφο*, 1963), *Νεοχώρι*, *Καστρί*, *Γορίτσα* (*Σταυροχώρι*, 1927), *Ταμπάνι* (*Θέμελο*, 1927), *Κορώνη*, *Κορωνόπουλο*, *Τουρκοπάλουκο* (*Κυνέλη*, 1958), *Ποταμιά*.

⁵⁴ Πιθανολογώ ότι ξεκουραστήκαμε κοντά στο *Καναλάκι*, απ' όπου ξεκινά το μονοπάτι για την *Πρέβεζα* μέσω *Χειμαδιού*, *Ριζών*, *Καστροσυκιάς*, *Αρχάγγελου*, *Σινώπης*, παλιού *Μιχαλιτσίου* και *Σμυρτούλας* (βλ. χάρτη στην Εικ. 9). Η απόσταση μεταξύ *Γλυκής* και *Καναλακίου* είναι 12,7 χλμ., μεταξύ *Καναλακίου* και *Χειμαδιού* 8,6 χλμ., μεταξύ *Χειμαδιού* και *Ριζών* 5,3 χλμ.,

απ' όπου θα παίρναμε το μονοπάτι που θα μας οδηγούσε μέσα από τα βουνά προς τη Ρηνιάσα. Αφήσαμε την Πάργα στα βορειοδυτικά, σε απόσταση περίπου τεσσάρων ωρών. Δεν μπορούσα παρά να επαναφέρω στη μνήμη μου, μια ακόμη φορά, τη μοίρα των Παργινών, οι οποίοι, όπως και οι κάτοικοι του Σουλίου, υποχρεώθηκαν να πουν *dulcia linquimus arva* (= αφήνουμε τα αγαπημένα χώματα).⁵⁵ Η συμμετοχή της Αγγλίας σε αυτήν τη συναλλαγή θα πρέπει να αποτελεί για πάντα όνειδος της διπλωματίας της.⁵⁶ Η Πάργα βρίσκεται τώρα στα χέρια των Τούρκων, αλλά οι πρώην κάτοικοί της είναι διασκορπισμένοι στα Επτάνησα και την ηπειρωτική Ελλάδα.

Κατευθύνθηκα προς την Πρέβεζα μέσα από ένα πανέμορφο πέραςμα, που κλείνει το νότιο άκρο της πεδιάδας του Φαναρίου, ενώ τα σουλιώτικα βουνά κλείνουν τον βορρά, με την Παραμυθιά να ξεχωρίζει στο βάθος.⁵⁷ Ευθαλής βλάστηση καλύπτει κάθε τμήμα αυτής της πλατειάς λαγκαδιάς – μουριές, συκιές, πλατάνια και πουρνάρια, σε όλες τις ποικίλες αποχρώσεις του πράσινου. Τα διάσπαρτα παντού πουρνάρια ήταν καλυμμένα από ένα πέπλο άγριων κληματίδων που κρέμονταν σαν κουρτίνες από τα πιο ψηλά κλαδιά τους. Ήταν μια από εκείνες τις μέρες που σε όλη τη φύση επικρατεί ησυχία και ηρεμία, αλλά, ωστόσο, η φύση φαίνεται να είναι ζωηρή και εύγλωττη με το ελαφρύ θρόισμα των φρέσκων φύλλων, τις περιστασιακές αχτίδες του ήλιου να διαπερνούν την πυκνή σκιά, τα χωράφια κάτω γεμάτα πυκνά καλαμπόκια και τα βουνά να υψώνονται με νηφάλια μεγαλοπρέπεια πάνω απ' όλα αυτά. Με λίγα λόγια, κάθε σκηνή και κάθε ώρα μου δημιουργούσε εκείνο το ανεξήγητο αίσθημα που, αν και συχνά στιγμιαίο, διαρκεί στη μνήμη με ευχαρίστηση, καθώς μοιάζει με κάτι παραπάνω από γήινο. Δεν είμαστε φτιαγμένοι μόνο από πηλό· η εναισθησία μας σε εικόνες σαν κι αυτές είναι αρκετή για να το αποδείξει κάποιος. Αφού φτάσαμε στην κορυφή του περάσματος, ξεπρόβαλε μπροστά μας το Ιόνιο πέλαγος με τα νησιά των Παξών, της Αγίας Μαύρας και της Κεφαλονιάς. Σε πρώτο πλάνο εναλλάσσονται πολλές γλυκές κοιλάδες και δασωμένες λαγκαδιές. Κάθε τι που βλέπουμε τριγύρω παίρνει

μεταξύ Ριζών και παλαιάς Καστροσυκιάς 5,2 χλμ. Την απόσταση των 26,6 χλμ. από τη Γλυκή μέχρι τα Ριζά την διήνυσαν σε 8 ώρες.

⁵⁵ Βιργίλιος, *Eclogues*, 1.

⁵⁶ Ο Burgess αναφέρεται στην πώληση της Πάργας από τους Άγγλους στον Αλή πασά και την παραλαβή της από τις δυνάμεις του, στις 10 Μαΐου 1819, για την οποία υπήρξε έντονη αντίδραση από μεγάλο τμήμα του αγγλικού λαού, βλ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ 1996, I, 11-12, υποσημ. 1.

⁵⁷ Ο Burgess και οι συνοδοιπόροι του ακολούθησαν το μονοπάτι της ανατολικής παρειάς της λάκας της Ξένης μέχρι το ξωκλήσι του Αγίου Νικολάου, βόρεια του χωριού Χειμαδιό, και συνέχισαν μέσω Χειμαδιού μέχρι τα Ριζά (Ρηνιάσα). Την ίδια ακριβώς διαδρομή έκανε, εικοσιπέντε χρόνια νωρίτερα, ο λοχαγός William Leake, αλλά με αντίθετη κατεύθυνση, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 95-101. Ευχαριστώ τον μηχανικό κ. Κωνσταντίνο Κίτσο, που κατάγεται από την Αηδονιά (Φθίνα), για τις τοπογραφικές διευκρινίσεις.

μια πιο πολιτισμένη όψη, καρπός της επικοινωνίας και συναλλαγών με τα Ιόνια νησιά. Αφού ταξιδέψαμε για λίγο περισσότερο από μία ώρα, αντικρίσαμε τη Ρηνιάσα, μια πόλη σκαρφαλωμένη στην κορυφή ενός κωνοειδούς λόφου. Υποτίθεται πως πρόκειται για την αρχαία Ελάτρια και λέγεται πως περικλείει μερικά εξαιρετικά απομεινάρια τειχών, ένα θέατρο και άλλα ερείπια.⁵⁸ Έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο στον αγώνα των Σουλιωτών: καταλήφθηκε από τον Ομέρ Βρυώνη ενώ ήταν στα χέρια του γέρο-Μπότσαρη, ο οποίος ανακάλυψε το λάθος του όταν ήταν πια πολύ αργά για να επανορθώσει· αυτό συνέβη το 1822.⁵⁹ Κατασκηνώσαμε κοντά στη Ρηνιάσα σε μία καταπράσινη κοιλάδα, με λίγα καλύβια τριγύρω.⁶⁰ Ο παπάς του χωριού μάς πρόσφερε το σπίτι του, αλλά εμείς προτιμήσαμε το ψωμί του, το οποίο ήταν πρόσφορο, προοριζόμενο για την ευχαριστία στην εκκλησία, και ήταν πολύ ανώτερο του συνηθισμένου.⁶¹ Βρήκαμε έναν χωρικό που κουβαλούσε στις πλάτες του ένα αρνί που μόλις είχε σφάξει και από αυτό προμηθευθήκαμε το μερίδιο μας. Εκτός από αυτές τις προμήθειες, εξασφαλίσαμε και τριάντα τέσσερα αυγά από διάφορα σπίτια. Υπολόγισα την απόσταση από τη Γλυκή μέχρι αυτό το χωριό σε οκτώ ώρες και, όπως διαπιστώσαμε την επόμενη ημέρα, θέλαμε ακόμη έξι ώρες για να φτάσουμε στην Πρέβεζα. Σε τρεις ώρες κατεβήκαμε στην ακτή, εξακολουθώντας να περνάμε από σκιερά μέρη με ευωδιαστούς θάμνους.⁶² Οι ομορφιές αυτού του ταξιδιού δεν σταματούν παρά μόνο όταν ο

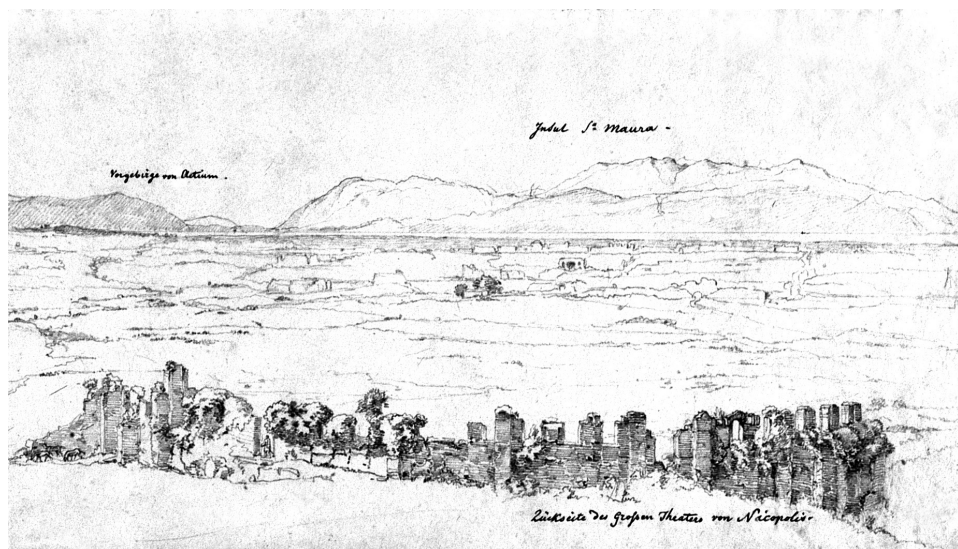
⁵⁸ Η ισχύουσα σήμερα άποψη των αρχαιολόγων δεν ταυτίζει το κάστρο της Ρηνιάσας με κάποια αρχαία πόλη, βλ. τη σχετική εργασία της αρχαιολόγου Χρυσοβαλάντως ΚΟΥΤΣΟΤΟΛΗ, στον παρόντα τόμο, 15-41. Θεωρώ ότι ο Burgess, πέραν της εσφαλμένης ταύτισης του κάστρου της Ρηνιάσας με την αρχαία Ελάτρια, συγχέει τα, ήδη γνωστά από την εποχή εκείνη, ερείπια της αρχαίας Κασσώπης με την Ελάτρια. Η χρήση του ρήματος *λέγεται* στην περιγραφή του, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Burgess δεν επισκέφθηκε το δυσπρόσιτο κάστρο. Εάν το είχε επισκεφθεί θα διαπίστωνε, με ευκολία, ότι η σχετικά μικρή σε έκταση οχυρωμένη πόλη δεν διαθέτει ούτε θέατρο, ούτε εξαιρετικά τείχη, πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 98-99. Όταν ο Burgess επισκέφθηκε τη Ρηνιάσα, το κάστρο πιθανότατα έστεκε ακόμη ολόκληρο. Σήμερα, το ανατολικό τμήμα της οχυρωμένης πολιτείας –περίπου η μισή της έκταση– έχει κατολισθήσει. Μας είναι, προς το παρόν, άγνωστο πότε αυτή η κατολίσθηση συνέβη.

⁵⁹ Αναφέρεται, πιθανότατα, στην επίθεση και οριστική κατάληψη του Σουλίου από τα σουλτανικά στρατεύματα του Ομέρ Βρυώνη, το καλοκαίρι του 1822, βλ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΙΑΤΑΚΗ 1996, II, 108, 113· ΨΙΜΟΥΛΗ 2005, 468.

⁶⁰ Πιθανότατα κατασκηνώσαν στο χωριό Ριζά –το οποίο προ του 1928 ονομαζόταν Ρηνιάσα– όπου έφτασαν περί τις 6:00 το απόγευμα, έχοντας ταξιδέψει για έντεκα ώρες: τρεις από το Σούλι μέχρι τη Γλυκή και άλλες οκτώ μέχρι τα Ριζά. Εκεί διανυκτέρευσαν τη 18^η προς 19^η Μαΐου 1834.

⁶¹ Ήταν Κυριακή, 18 Μαΐου 1834, με το Γρηγοριανό ημερολόγιο, ενώ για τον ορθόδοξο παπά το ημερολόγιο έδειχνε 6 Μαΐου 1834, Κυριακή των Μυροφόρων, μετά του Θωμά.

⁶² Αναχώρησαν από τα Ριζά το πρωί της Δευτέρας, 19^{ης} Μαΐου 1834, και έφτασαν στην παραλία κοντά στην Αγραπιαδιά, μεταξύ Καναλιού και παραλίας Καστροσυκιάς, τρεις ώρες αργότερα.

ΕΙΚΟΝΑ 10: Όψη του μεγάλου θεάτρου της αρχαίας Νικόπολης από τα βόρεια, ο εκτεταμένος αρχαιολογικός χώρος και στο βάθος το νησί της Λευκάδας. Σχέδιο του Carl Haller von Hallerstein, 28 Αυγούστου 1810 (Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg)

ταξιδιώτης φτάσει στη γυμνή και άγρονη παραλία.⁶³ Όποιος ταξιδεύει από το Σούλι προς την Πρέβεζα, όπως κάναμε και εμείς, ας στρίψει από το μονοπάτι μόλις δει τα πρώτα ερείπια του υδραγωγείου που υποδεικνύουν την αρχαία Νικόπολη και ας προχωρήσει μέσα από τους αγρούς προς τη χαμηλή σειρά των πράσινων λόφων που υψώνονται ακριβώς πάνω από το θέατρο, το οποίο από απόσταση μοιάζει με τα εξωτερικά τείχη ενός μεσαιωνικού κάστρου⁶⁴ (Εικ. 10).

⁶³ Η άποψη που έχουμε στις μέρες μας για τις παραλίες ήταν τότε εντελώς διαφορετική. Τα γραφόμενα από τον Burgess θυμίζουν τις απόψεις που ακόμη και μέχρι το 1960 επικρατούσαν στην περιοχή μας, σύμφωνα με τις οποίες τα παραθαλάσσια κτήματα θεωρούνταν άγονα και μειονεκτικά. Ο τουρισμός μπορεί να γεννιόταν την εποχή που ο Burgess επισκέφθηκε την Ελλάδα, αλλά θα χρειαζόταν πάνω από έναν αιώνα για να αναπτυχθεί τόσο που να καταφέρει να αλλάξει τις προτεραιότητες και συνήθειες των κατοίκων.

⁶⁴ Η παρότρυνση του Burgess προς τους μελλοντικούς επισκέπτες, *τουρίστες* όπως τους ονομάζει ο ίδιος, γίνεται πιθανότατα για να αποφύγουν τα ελώδη εδάφη που υπήρχαν στην παραλιακή ζώνη του Καναλιού Πρεβέζης. Προτείνει την εναλλακτική διαδρομή από τον Αρχάγγελο μέχρι το παλιό Μιχαλίτσι, που οδηγεί πάνω από το σημερινό χωριό Σμυρτούλα ή Νικόπολη. Η θέα του αρχαίου θεάτρου από τον δρόμο αυτό πραγματικά προσομοιάζει με τείχη όπως φαίνεται και από το σχέδιο του Carl Haller von Hallerstein του 1810 (Εικ. 10).

Νικόπολη, Πρέβεζα και Άκτιο, 19-20 Μαΐου 1834

*Κοιτάζτε πού υψώθηκαν του δεύτερου Καίσαρα τα τροπίαια.
Βύρων⁶⁵*

Είτε ο ταξιδιώτης⁶⁶ έρχεται από «της Πίνδου στο βάθος τις κορυφές»,⁶⁷ είτε από τη θάλασσα «χαιρετίζει της Λευκάδας το ακρωτήριο»,⁶⁸ θα υποθέσουμε ότι αντικρίζει την αρχαία Νικόπολη από τους λόφους που υψώνονται ακριβώς πίσω και πάνω από το θέατρο. Από αυτήν τη θέση έχεις έξοχη θέα του Αμβρακικού κόλπου, ενώ στα πόδια του θεατή βρίσκονται τα εκτεταμένα ερείπια «των τροπαιών του δεύτερου Καίσαρα».⁶⁹ Τμήμα του τοπίου αποτελεί και ο κόλπος της Πρέβεζας με θέα στον χώρο όπου έγινε η ναυμαχία του Ακτίου. Γίνεται, επίσης, αμέσως αντιληπτό πώς κτίστηκε η πόλη της Νίκης, ώστε να έχει το πλεονέκτημα του κόλπου, δεσπόζοντας ταυτόχρονα του Κομάρου⁷⁰ και του Ιονίου πελάγους. Η Νικόπολη, όμως, παρά την ελκυστική της θέση και όλες τις εύνοιες που της παραχώρησε ο άρχοντας του ρωμαϊκού κόσμου, ποτέ δεν εξελίχθηκε σε πολύ σημαντική πόλη. Στα μάτια των χριστιανών, η Νικόπολη αντλεί τη μεγαλύτερη σπουδαιότητα από το γεγονός ότι ο μέγας απόστολος των εθνών πέρασε έναν χειμώνα εδώ,^{*} πιστεύεται δε ότι εκείνη την εποχή ζούσε στην πόλη μια ομάδα χριστιανών. Στους τρεις αιώνες που ακολούθησαν, σπανίως γίνεται κάποια αναφορά στο όνομα της Νικόπολης αλλά αντιλαμβανόμαστε ότι ο Ιουλιανός ο Αποστάτης ασχολείται

⁶⁵ BYRON 1886, άσμα 2^ο, στροφή 45^η, στίχος 6.

⁶⁶ Ο Burgess χρησιμοποιεί τη λέξη *tourist* («τουρίστας») αντί της συνηθισμένης μέχρι τότε *traveller* («ταξιδιώτης»).

⁶⁷ BYRON 1886, άσμα 2^ο, στροφή 42^η, στίχος 2.

⁶⁸ BYRON 1886, άσμα 2^ο, στροφή 40^η, στίχος 2.

⁶⁹ BYRON 1886, άσμα 2^ο, στροφή 45^η, στίχος 6.

⁷⁰ Ο κόλπος *Κόμαρος* των αρχαίων ονομάζεται τώρα *Μονολίθι*. Η ονομασία *Κόμαρος* –η λέξη στα αρχαία ελληνικά σημαίνει *κουμαριά*– οφείλεται στις πολλές κουμαριές που υπάρχουν σήμερα, και συμπεραίνουμε ότι υπήρχαν από την αρχαιότητα, σε όλες τις πλαγιές ανατολικά του μεγάλου και ανοιχτού αυτού κόλπου. Η αρχαία ονομασία *Κόμαρος* έφτασε μέχρι τις μέρες μας σχεδόν αναλλοίωτη ως *Γκόμαρος*, μετατρέποντας μόνο το *κ* στο περισσότερο ηπειρώτικο *γκ*. Οι στρατιωτικοί χάρτες της περιοχής μέχρι και το 1920 τον αναφέρουν ως *Κόλπος Γκόμαρος* ή *Κόλπος Γόμαρος*. Η ονομασία *Μονολίθι* πρωτοεμφανίζεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σε χειρόγραφο χάρτη του Jean Denis Barbié du Bocage και προέρχεται από τον μοναδικό μεγάλο λίθο που υπήρχε, κοντά στην ακτή, ως σκόπελος. Μέχρι το 1939, ο βράχος είχε ύψος περί τα τρία μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, αλλά έχει μετατραπεί σήμερα σε ύφαλο.

* *Προς Τίτον Επιστολή*, κεφ. γ', εδάφιο 12. [Σ.τ.μ.: Για μια πλήρως τεκμηριωμένη μελέτη σχετικά με το εάν και πότε ο Απόστολος Παύλος επισκέφθηκε τη Νικόπολη της Ηπείρου βλ. την ανακοίνωση του Μητροπολίτου Νικοπόλεως Μελετίου στα Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, ΜΕΛΕΤΙΟΣ 2007.]

ΕΙΚΟΝΑ 11: Το μεγάλο θέατρο της αρχαίας Νικόπολης.
 Ο χώρος μπροστά από το θέατρο παλαιότερα καλλιεργούταν.
 Φωτογραφία του Σπύρου Μελετζή του 1937
 (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN F2617)

διακαώς με την αποκατάστασή της στην προτέρα της αίγλη.* Κτυπήθηκε, όπως οι πόλεις της Πελοποννήσου, από την οργή του Αλάρικου, αλλά στάθηκε ξανά στα πόδια της στη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού. Δεν είναι δύσκολο να εντοπίσει κανείς, στα υπάρχοντα ερείπια, τα έργα και τις επιδιορθώσεις των τριών αυτών διαφορετικών εποχών. Από το σημείο που στεκόμουν, κατέβηκα πρώτα στο θέατρο που ήταν ακριβώς από κάτω. Το βρήκα σχεδόν απροσπέλαστο από τα ψηλά γαιδουράγκαθα και τα αγριόχορτα που μπλέκονταν με τους βλαστούς των καλαμποκιών. Η πλινθοδομή του θεάτρου παραμένει το ίδιο συμπαγής όσο και στη *Domus Augusta* του Παλατινού Λόφου,⁷¹ και είναι ίδια με εκείνη όσον αφορά στην ομοιομορφία της κατασκευής,

* Ανανέωσε, επίσης, τα Άκτια, τους αγώνες που είχε θεσπίσει ο Αύγουστος. Βλ. σημ. 78, στο κεφ. 22 της *Ιστορίας της Παρακμής και της Πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας* του Edward Gibbon. [Σ.τ.μ.: Βλ. GIBBON Edward, *The history of the decline and fall of the Roman Empire*, London 1821, vol. 1-8.]

⁷¹ Η *Domus Augusta* ήταν η κύρια κατοικία του Οκταβιανού Αυγούστου στον Παλατινό λόφο της Ρώμης. Ο Burgess, κάτοικος της Ρώμης από το 1831, γνώριζε καλά τα ερείπιά της. Είχε ήδη εκδώσει το δίτομο έργο του με τίτλο *The topography and antiquities of Rome: including the recent discoveries made about the Forum and the Via sacra* (Η τοπογραφία και οι αρχαιότητες της Ρώμης: περιλαμβάνει τις πρόσφατες ανακαλύψεις που έγιναν για την Αγορά και την Ιερά οδό), βλ. BURGESS 1831, καθώς και το *Description of the circus on the Via*

ΕΙΚΟΝΑ 12: Όψη του μεγάλου θεάτρου της αρχαίας Νικόπολης από τα νότια, Επιχρωματισμένο σχέδιο του Louis Fauvel, 1780 (Bibliothèque Nationale de France)

αλλά μειονεκτεί στην ποιότητα του κονιάματος. Οι δύο εισοδοί του θεάτρου, κοντά στη σκηνή, είναι οικοδομημένες από πέτρα, αλλά είναι τόσο υποδεέστερες στην κατασκευή ώστε κρίνω να είναι της εποχής του Ιουλιανού.⁷² Το σχήμα του θεάτρου διατηρείται (Εικ. 11, 12), καθώς επίσης και μεγάλο μέρος από το προσκήνιο. Μου φάνηκε ότι έχει τη χωρητικότητα του θεάτρου του Μαρκέλλου στη Ρώμη, το οποίο χωρούσε περί τους 30.000 θεατές.⁷³

Τα κυριότερα ερείπια αυτής της πόλης είναι τα τείχη, τα οποία περικλείουν μια έκταση σε περίμετρο ενάμισι μιλίου περίπου,⁷⁴ και η οποία κατανοώ

Appia, near Rome; with some account of the Circensian games (Περιγραφή του τσίρκου στην Αππία οδό, κοντά στη Ρώμη, με μερικές αναφορές στους αγώνες τσίρκου), βλ. BURGESS 1828.

⁷² Σύμφωνα με τις νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στο θέατρο της Νικόπολης αναγνωρίζονται τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις, ξεκινώντας, πιθανότατα, από την εποχή του Αυγούστου και καταλήγοντας στο πρώτο μισό του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ 2007, I, 361-363. Η κρίση, λοιπόν, του Burgess είναι αρκετά εύστοχη.

⁷³ Το θέατρο του Μαρκέλλου στη Ρώμη, με διάμετρο 111 μέτρων και δυνατότητα να φιλοξενήσει περί τους 11.000 θεατές, ονομάστηκε προς τιμήν του Μάρκου Μαρκέλλου, ανεψιού του Οκταβιανού Αυγούστου και προαλειφόμενου διαδόχου του, αφού ο Οκταβιανός δεν είχε γιούς. Ο Μαρκέλλος, όμως, πέθανε στα 19 του χρόνια, πέντε χρόνια πριν την ολοκλήρωση της κατασκευής του θεάτρου, το οποίο εγκαινιάστηκε από τον Αύγουστο, το 12 π.Χ. Το μεγάλο θέατρο της Νικόπολης έχει εξωτερική διάμετρο 90 περίπου μέτρων.

⁷⁴ Τα βυζαντινά τείχη της Νικόπολης, στα οποία αναφέρεται εδώ ο Burgess, έχουν μήκος 1,3 αγγλικά μίλια, δηλαδή περίπου 2 χλμ.

ΕΙΚΟΝΑ 13: Τα «Βαγένια» της αρχαίας Νικόπολης.
 Ο αγωγιάτης πότιζε τα άλογά του στην πηγή νερού που υπήρχε εκεί.
 Φωτογραφία αγνώστου του Ιουνίου 1885
 (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN F2621)

ότι ήταν η πόλη όταν συρρικνώθηκε από τον Ιουλιανό.⁷⁵ Τα τείχη αυτά είναι κατασκευασμένα με τον τρόπο που ονομάζεται *opus mixtum*, που είναι μια πρόχειρη ακανόνιστη λιθοδομή στρωμένη κατά διαστήματα με σειρά τούβλων. Στη μέση αυτού του ορθογώνιου χώρου υπάρχουν αρκετές ακατανόητες θολωτές κατασκευές και αντερείσματα.⁷⁶ Τα τείχη αυτής της εσωτερικής πόλης ενώνονται με κάποια αρχαιότερα, τα οποία, για περίπου ένα τρίτο του μήκους τους, εκτείνονται προς την κατεύθυνση του υδραγωγείου,⁷⁷ και είναι παρόμοια με τμήμα των τειχών της Ρώμης. Σε αυτήν τη γραμμή του τείχους βρίσκουμε αξιοσημείωτα ερείπια λουτρών, τα οποία βρήκα να έχουν κατα-

⁷⁵ Ο Burgess είναι ο πρώτος των περιηγητών της Νικόπολης που αναφέρει ότι τα βυζαντινά τείχη της είναι η περιτείχιση μιας συρρικνωμένης πόλης. Οι παλαιότεροι περιηγητές θεωρούσαν ότι τα εσωτερικά τείχη της Νικόπολης ήταν ένα είδος ακρόπολης.

⁷⁶ Ο περιηγητής πιθανότατα αναφέρεται στις θολωτές κατασκευές των Βαγένιων, οι οποίες ήταν εμφανείς την εποχή που επισκέφθηκε τη Νικόπολη. Πρβλ. το σχέδιο του William Haygarth του Αυγούστου 1810, στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 203· φωτογραφία αγνώστου της 3^{ης} Ιουνίου 1885 (Εικ. 13)· λεπτομέρεια υδατογραφίας του 1848 συλλογής κ. Κώστα Μ. Σταματόπουλου (Εικ. 22).

⁷⁷ Πράγματι, τα ρωμαϊκά τείχη της Νικόπολης ενώνονται με τα μεταγενέστερα, βυζαντινά, στο βόρειο τμήμα τους. Μέρος των ρωμαϊκών τειχών χρησιμοποιούνταν και ως φορέας του υδραγωγείου.

ληφθεί από έναν βοσκό με μερικά πρόβατα.⁷⁸ Τα τείχη της πόλης του Αυγούστου εντοπίζονται και τώρα [το 1834] σε αρκετά σημεία, ικανά να προσδιορίσουν τη συνολική της έκταση. Μεγάλος αριθμός ερειπίων ξεφουτρώνουν απ' όλες τις πλευρές και στο σύνολό τους θα πρέπει να εμπεριέχονταν σε μία έκταση με περιφέρεια τουλάχιστον εξήμισι μιλίων.⁷⁹ Η έκταση της Ρώμης, εάν υπολογιστεί αυστηρά στο *Romærium*, το ιερό όριο της πόλης, δεν ήταν μεγαλύτερη. Ακόμη και η Αθήνα είναι ίση σε έκταση με τη Ρώμη, σύμφωνα με έναν συγγραφέα της εποχής του Αυγούστου. Δεν είναι, επομένως, απίθανο ο νικητής του ρωμαϊκού κόσμου να ήθελε η καινούργια του πόλη να συναγωνιστεί το μεγαλείο της Ρώμης. Η Νικόπολη ονομάζεται τώρα *Παλαιά Πρέβεζα*, αλλά η *Νέα Πρέβεζα* βρίσκεται σε απόσταση μιας ώρας από τα ερείπια [της Νικόπολης] και ο δρόμος προς αυτήν περνά μέσα από έναν συνεχόμενο ελαιώνα.⁸⁰ Μερικοί τουρκικοί τάφοι, στο αριστερό μέρος του δρόμου, αναγγέλλουν πρώτοι ότι πλησιάζουμε στην πόλη.⁸¹ Αν και η Πρέβεζα εμφανίζεται τόσο συχνά στα χρονικά της Νέας Ηπείρου, δεν είναι παρά μια ασήμαντη πόλη τριών ή τεσσάρων χιλιάδων κατοίκων. Αντλεί, όμως, τη μεγάλη σπουδαιότητά της από τη γεωγραφική της θέση. Τοποθετημένη στα σύνορα της Αλβανίας και του νέου βασιλείου της Ελλάδος, ελέγχει τον [Αμβρακικό] κόλπο στο σημείο όπου κάποτε αποφασίστηκε η τύχη του κόσμου και βρίσκεται σε κεντρική θέση αναφορικά με τα σημαντικότερα νησιά του Ιονίου. Ευρισκόμενη στα όρια τριών διαφορετικών επικρατειών –δύο, τουλάχιστον,

⁷⁸ Θεωρώ ότι ο Burgess αναφέρεται στα Νυμφαία της Νικόπολης, τα οποία βρίσκονται στα δυτικά τείχη της ρωμαϊκής Νικόπολης και δέχονταν τα νερά του υδραγωγείου της. Στα Νυμφαία ήταν η μεγάλη δυτική πύλη της Νικόπολης από την οποία περνούσε ο κύριος δρόμος της, *Decumanus Maximus*, που κατέληγε στο μεγάλο λιμάνι του Κομάρου στο Ιόνιο πέλαγος.

⁷⁹ Τα ρωμαϊκά τείχη της Νικόπολης έχουν μήκος περίπου 6 χλμ., ή 3,75 αγγλικών μιλίων. Ακόμη και εάν συμπεριληφθεί στην έκταση της Νικόπολης το βόρειο προάστιό της, η περιφέρειά της θα ήταν 5 περίπου αγγλικά μίλια. Ο υπολογισμός του Burgess είναι, λοιπόν, υπερεκτιμημένος.

⁸⁰ Ο ελαιώνας της Πρέβεζας φυτεύτηκε στις αρχές της δεύτερης ενετικής κατοχής της πόλης (1717-1797) και έφτανε μέχρι τα νότια τείχη της αρχαίας Νικόπολης, που αποτέλεσαν τα βόρεια σύνορα της ενετοκρατούμενης περιοχής της Πρέβεζας (*Territorio di Prevesa*). Για τον προσδιορισμό των συνόρων της περιοχής της Πρέβεζας κατά τον 18^ο αι. βλ. CURLIN & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009.

⁸¹ Το μεγαλύτερο τουρκικό νεκροταφείο της Πρέβεζας βρισκόταν έξω από την αμυντική τάφρο, τάπια, της πόλης και βόρεια της κεντρικής πύλης του *Φόρου*, στον χώρο όπου είναι τα νεότερα συγκροτήματα κτηρίων Κατσίμπρα καθώς και το παλαιότερο μεγάλο κτήριο του ίδιου, το οποίο αρχικά και μέχρι τη δεκαετία του 1980 στέγαζε τον θερινό κινηματογράφο *Τζενοούλα*, αργότερα, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980 και μέχρι το 2005, τα σουπερμάρκετ *Σπύρου*, μετέπειτα *Ατλάντικ*, και από το 2007 περίπου στεγάζει κατάσταση με κινέζικα είδη. Το εβραϊκό νεκροταφείο ήταν ανατολικά του τουρκικού, περίπου στον χώρο όπου σήμερα είναι το κτήριο του Ι.Κ.Α. Βλ. χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830, λεπτομέρεια του οποίου δημοσιεύεται στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 193, εικ. 13.

εκ των οποίων είναι υπό καθεστώς που δεν μπορεί να είναι μόνιμο—⁸² δεν θα ήταν αφύσικο να ξαναγίνει το προσκήνιο μιας μεγάλης μάχης. Λίγα ακόμα χρόνια εξασθένησης της οθωμανικής κυριαρχίας, ή ευρωστίας και ομόνοιας στο βασίλειο της Ελλάδας, και η προσοχή της ανθρωπότητας θα στραφεί για μια ακόμη φορά στο ακρωτήριο του Ακτίου.

Επιτρέψτε μου, εν τω μεταξύ, να περιγράψω πώς είναι η κατάσταση στην Πρέβεζα. Δεν είχαν περάσει παρά λίγες μόνο ώρες από την άφιξή μου στην πόλη, όταν έλαβε χώρα μια από αυτές τις σκηνές που χαρακτηρίζουν μια ασύδοτη κατάσταση της κοινωνίας και δείχνουν την ηλιθιότητα της κυβέρνησης. Όλα τα καταστήματα και τα σπίτια έκλεισαν ξαφνικά στο άκουσμα μιας πιστολιάς. Όταν κοίταξα έξω από το μπαλκόνι μου, είδα τους δρόμους γεμάτους με εξαγριωμένους Αλβανούς, λες και επρόκειτο να ξεκινήσει μια γενική μάχη. Κατεβαίνοντας να ρωτήσω τι γινόταν, συνοδευόμενος από τον Άγγλο υποπρόξενο,⁸³ διαπίστωσα ότι επρόκειτο για έναν καβγά, ο οποίος, αν και δεν ξάφνιασε κανένα, είχε προκαλέσει γενικό φόβο για τις συνέπειες. Δύο *παλικάρια*⁸⁴ είχαν μαλώσει και ο ένας είχε εσκεμμένα πυροβολήσει τον άλλο. Στη συνέχεια οι αντίστοιχοι οπαδοί τους άρχισαν να τάζονται με το μέρος του ενός ή του άλλου και να συμμετέχουν στη συμπλοκή. Έφτασα και πρόλαβα να δω τον ένα να απομακρύνεται κουτσαίνοντας με αίματα να στάζουν μέσα από την κάλτσα του δεξιού του ποδιού, ενώ ο άλλος μεταφερόταν νεκρός στην κοντινότερη κατοικία. Η δουλειά της αστυνομίας δεν ήταν να φέρει τον δολοφόνο ενώπιον της δικαιοσύνης, αλλά να διευκολύνει την απόδρασή του, μη τυχόν και οι σύντροφοι του νεκρού του στήσουν ενέδρα και τον σκοτώσουν. Με αυτόν τον τρόπο η αμοιβαία εκδίκηση συνεχίζεται μέχρις ότου μια ολόκληρη οικογένεια ή φυλή πάρει τα όπλα εναντίον της άλλης. Δεν εξακρίβωσα κατά πόσο ο φονιάς είχε δολοφονηθεί ή όχι κατά τη διάρκεια της νύχτας, αλλά με διαβεβαίωσαν ότι πάρα πολλές ενέδρες είχαν στηθεί για κείνον μη τυχόν και το σκάσει· η μόνη του ευκαιρία ήταν να βρει καταφύγιο σε κάποιο από τα προξενεία, τα οποία κατά γενικό κανόνα θεωρούνται άσυλο.⁸⁵ Έχοντας έτσι εξακρίβώσει ίδιοις όμμασι πόση είναι η ασφάλεια για την ανθρώπινη ζωή, επισκέφθηκα το εγκαταλελειμμένο χαρέμι του

⁸² Προδικάζει, προφητικά, ο Burgess την αλλαγή καθεστώτος τόσο στα Ιόνια νησιά –τα οποία τριάντα χρόνια μετά την επίσκεψή του θα περιέρχονταν με τη συνθήκη του 1864 στο Ελληνικό Κράτος– όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία –η οποία θα διασπαζόταν, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913, και η Ήπειρος θα ενωνόταν με την Ελλάδα.

⁸³ Απουσία του Άγγλου προξένου της Πρέβεζας William Meyer, χρέη υποπροξένου έκανε ο Charles Alison. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με το αγγλικό προξενείο της Πρέβεζας και τους υπηρετούντες σε αυτό βλ. το Παράρτημα Γ', στο τέλος του παρόντος άρθρου.

⁸⁴ Ο Burgess χρησιμοποιεί τη λέξη *Palikar*.

⁸⁵ Στην Πρέβεζα υπήρχαν, την εποχή εκείνη, έξι προξενεία: Ελλάδος, Αγγλίας, Γαλλίας, Αυστρίας, Ρωσίας και Ιταλίας.

ΕΙΚΟΝΑ 14: Ο ανεμόμυλος του Ακτίου, όπως σωζόταν το 1913.
Όψη από τα βορειοδυτικά. Φωτογραφία του Fred Boissonnas τον 1913

ΕΙΚΟΝΑ 15: Λείψανα της βάσης του ανεμόμυλου του Ακτίου.
Όψη από τα δυτικά. Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα, Απρίλιος 2010

Αλή πασά και το κάστρο που έκτισε όταν είχε ανακαλύψει τη σημασία της θέσης της Πρέβεζας.⁸⁶

Στην απέναντι πλευρά του κόλπου, υπάρχει ένα περισσότερο σημαντικό φρούριο που στέκει ακόμη με όλο του το σθένος (Εικ. 16).⁸⁷ βρίσκεται σε απόσταση βολής από τη γραμμή των ελληνικών συνόρων.⁸⁸ Ακόμη αμφισβητείται κατά πόσο το Άκτιο περιλαμβάνεται εντός αυτής της γραμμής ή όχι. Εάν είσαι κοντά στον ανεμόμυλο (Εικ. 14), που στέκει απέναντι από την Πρέβεζα,⁸⁹ στον κόλπο, βρίσκεσαι ακόμη στην επικράτεια των Τούρκων, αλλά εάν είσαι στο ανατολικό ακρωτήριο, που φυλάει την είσοδο του κόλπου της Άρτας, βρίσκεσαι στην Ελλάδα.⁹⁰ Δεν μπορώ να αποδεχθώ ότι το Άκτιο είναι οπουδήποτε αλλού εκτός από το ανατολικό ακρωτήριο, γιατί μόνο με αυτήν την παραδοχή μπορεί μέρος της περίφημης ναυμαχίας να έγινε εκτός του [Αμβρακικού] κόλπου.⁹¹ Στην περίπτωση αυτήν, ο κόλπος της Πρέβεζας,

⁸⁶ Ο Αλή πασάς είχε κτίσει εκ βάθρων το κάστρο του Αγίου Γεωργίου το 1807-1808 και το κάστρο του Παντοκράτορα λίγα χρόνια αργότερα, βλ. Παράρτημα Α', στο τέλος του παρόντος άρθρου. Την ίδια εποχή (1807-1808) είχε, επίσης, βελτιώσει σημαντικά το κάστρο του Αγίου Αντρέα. Θεωρώ ότι ο Burgess και η συνοδεία του επισκέφθηκαν τα ερείπια του παραθαλάσσιου σαραγιού του Αλή πασά, το οποίο κατασκευάστηκε το 1811 περίπου στη σημερινή θέση *Παλιοσάραγα*, και το κάστρο του Αγίου Γεωργίου, λίγο δυτικότερα.

⁸⁷ Αναφέρεται στο τριγωνικό κάστρο του Ακτίου, που στη σημερινή του μορφή κτίστηκε από τον Αλή πασά το 1812, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 184-185· πρβλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 212.

⁸⁸ Η συνοριακή γραμμή Τουρκίας-Ελλάδας καθορίστηκε από τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης του Ιουλίου 1832. Η περιοχή του Ακτίου ήταν υπό τουρκική κατοχή μέχρι το 1881. Για τη συνοριακή γραμμή του Ακτίου βλ. περισσότερα στοιχεία στο Παράρτημα Δ', στο τέλος του παρόντος άρθρου.

⁸⁹ Ο ανεμόμυλος στην άκρη του ακρωτηρίου του Ακτίου –στην Πούντα, όπως ονομαζόταν από τους παλαιότερους– ήταν ο μύλος του Ιωάννη Γκενοβέλη, τον οποίο μετά τον θάνατό του, το 1841, κληρονόμησε ο συγγενής του Βαρζέλης, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 73-74, υποσημ. 70· ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 95. Τον ανεμόμυλο φωτογράφησε ο Ελβετός φιλέλληνας Fred Boissonnas το 1913 (Εικ. 14). Ερείπιά του σώζονταν μέχρι το 1940, ενώ τα θεμέλιά του σώζονται μέχρι σήμερα (Εικ. 15).

⁹⁰ Όπως φαίνεται και από τον χάρτη του βρετανικού ναυτικού του 1864 (Εικ. 26), η συνοριακή γραμμή Ελλάδας-Τουρκίας στο Άκτιο άφηνε το ακρωτήριο του Ακτίου και το τσιφλίκι του στην τουρκική επικράτεια, ενώ το ακρωτήριο *Κεφάλι Παναγιάς* στην ελληνική.

⁹¹ Για μια ακόμη φορά η ακριβής θέση της εισόδου του Αμβρακικού κόλπου γίνεται αντιπαραθέσεων. Πρβλ. ενδεικτικά τις απόψεις των Hughes, Leake και Hobhouse, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 99-103· 2007, 244-249· 2003, 82-84. Ακόμη και σήμερα, εύκολα και χωρίς δεύτερη σκέψη, θεωρούμε ότι η είσοδος του Αμβρακικού κόλπου είναι μεταξύ Πρέβεζας και Ακτίου. Το στενό, όμως, αυτό (Πρέβεζας-Ακτίου) είναι η είσοδος του κόλπου της Πρέβεζας –ενός μικρού, σχετικά, κόλπου– που βρίσκεται προ και στα δυτικά του Αμβρακικού. Ο Burgess, θεωρώντας ότι το Άκτιο βρίσκεται στο ακρωτήριο Κεφάλι Παναγιάς, διερμηνεύει τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων –σύμφωνα με τα οποία η ναυμαχία διεξήχθη εκτός του κόλπου– παραδεχόμενος ότι η ναυμαχία έγινε στον κόλπο της Πρέβεζας και άρα εκτός του Αμβρακικού. Η ευρύτερα, σήμερα, αποδεκτή άποψη για τη διεξαγωγή της ναυμαχίας στο Ιόνιο πέλαγος, μεταξύ Μύτικα Πρεβέζης και Λευκάδας, δεν έγινε αντιληπτή από τον Burgess.

εάν ήταν τότε όπως είναι τώρα, δεν θεωρείτο μέρος του Αμβρακικού κόλπου, αλλά ήταν παρεπόμενο του Ιονίου πελάγους. Υπάρχουν, ωστόσο, κάποιες ενδείξεις σε αυτόν τον μικρό κόλπο που με κάνουν να πιστεύω ότι τα νερά είχαν σταδιακά εισχωρήσει στη χαμηλή ξηρά, η οποία, κατά τους αρχαίους χρόνους, όριζε σαφέστερα την είσοδο του κόλπου. Η άποψη αυτή μερικώς επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη ερείπιων ρωμαϊκής πλινθοδομής που μπορεί κανείς να διακρίνει ακόμη και σε μέρη που δεν έχουν μέχρι τώρα αποκαλυφθεί. Σε μερικές, μάλιστα, περιπτώσεις τα ερείπια πλησιάζουν τόσο πολύ στη θάλασσα ώστε είναι εμφανή και μέσα στο νερό.* Τα ερείπια αυτά μοιάζουν στην κατασκευή τους με εκείνα της Νικόπολης και περιβάλλονται τώρα από την τάφρο που έσκαψε ο Αλή πασάς, εντός της οποίας σκόπευε να αμυνθεί από τις δυνάμεις του Σουλτάνου.⁹² Ένας εγκαταλελειμμένος τουρκικός τάφος στέκει ανάμεσα στα ερείπια αυτά και λέγεται ότι περιέχει τα λείψανα του γιου του Αλή πασά, ο οποίος πρόδωσε τον πατέρα του σε αυτό ακριβώς το σημείο. Στη σύντομη αυτήν επισκόπησή μου, θα πρέπει επίσης να αναφερθώ στο ακρωτήριο του Ανακτορίου. Δεν θα μπορούσε αυτό να τοποθετηθεί απέναντι από το Άκτιο, έτσι ώστε η είσοδος του Αμβρακικού κόλπου να βρίσκεται μεταξύ των δύο;⁹³ Όσον αφορά το τείχος ενός ιπποδρόμου, που σύμφωνα με τον λόρδο Βύρωνα βρισκόταν στο Άκτιο, δεν συνάντησα κανέναν που να το είχε δει.⁹⁴ Στην Πρέβεζα μου προσεφέρθη μεγάλη φιλοξενία από τον κ. Allison, κατά την απουσία του προξένου κ. Meyer.⁹⁵

* Από τότε που έγιναν οι παραπάνω παρατηρήσεις, συνάντησα έναν επιφανή γεωλόγο που υπαινίσσεται ότι στην περιοχή της Πρέβεζας έγινε, σε κάποια πιο μακρινή περίοδο, μια φυσική μεταβολή. Η Λευκάδα ήταν, σύμφωνα με τον Πυθαγόρα, μια χερσόνησος που χωρίστηκε από την ηπειρωτική χώρα από κάποιο φυσικό φαινόμενο. Βλ. Charles LYELL, *Principles of Geology*, London 1834, τόμ. Ι, σελ. 17.

⁹² Για τα ερείπια του Ακτίου πρβλ. τις περιγραφές του William Leake της 20^{ης} Απριλίου 1809, στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 240-243. Η χωμάτινη οχύρωση στη χερσόνησο του Ακτίου κατασκευάστηκε από τον Αλή πασά περί το 1806, όταν αυτός προετοίμαζε την επίθεση κατά της Λευκάδας, όπως μας πληροφορεί ο William Leake, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 241-242. Ο Βελή πασάς, γιος του Αλή, κατασκεύασε οχυρωματικά έργα στο Άκτιο το καλοκαίρι του 1820 για να αμυνθεί κατά των σουλτανικών δυνάμεων, βλ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ 1996, Ι, 181, 186.

⁹³ Με αυτήν του την επιπόλαια τοποθέτηση – *cursory survey*, όπως και ο ίδιος την χαρακτηρίζει– ο Burgess τοποθετεί το Ανακτόριο στο ακρωτήριο *Λασκάρα* της χερσονήσου του Αγίου Θωμά.

⁹⁴ Οι μεγάλες κατασκευές της ρωμαϊκής περιόδου στην περιοχή του Ακτίου φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό υλικό για την κατασκευή κτισμάτων στη χερσόνησο του Ακτίου στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αι. Μεταξύ των κτισμάτων που κατασκευάστηκαν με εντολή του Αλή πασά ήταν ένας μεγάλος περιτειχισμένος χώρος, διαστάσεων 200 επί 100 βημάτων (passi), με σκοπό να περικλείσει έναν νέο οικισμό (Εικ. 17), καθώς και το τριγωνικό κάστρο του Ακτίου που ολοκληρώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1812 (Εικ. 16). Για τις κατασκευές στη χερσόνησο του Ακτίου βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1954, 265-266, 344-346· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 240-242. Για τον χρόνο κατασκευής του κάστρου, βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 212·

ΕΙΚΟΝΑ 16: Τα στενά της εισόδου του κόλπου της Πρέβεζας. Σε πρώτο πλάνο το νοτιοδυτικό άκρο του κάστρου του Αγίου Γεωργίου και στο βάθος το τριγωνικό κάστρο του Ακτίου. Φωτογραφία του H.J. Woodley, 1913 (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN F1206)

Από την Πρέβεζα ο Burgess και η παρέα του ταξίδεψαν με προορισμό την Ιθάκη. Για το ταξίδι τους μέχρι τη Λευκάδα νοίκιασαν ένα επικίνδυνο καΐκι και ξεκίνησαν στις 4 το απόγευμα της 20^{ης} Μαΐου 1834, με την υπόσχεση του καϊκτσή ότι θα έφταναν εκεί σε δύο ώρες. Πήρε, όμως, στο πλεύσμά τους, με το όνομα *Bonasso*, επτά ώρες κωπηλασίας μέχρι το κάστρο της Αγίας Μαύρας. Παρά την ταλαιπωρία αποζημιώθηκαν από ένα ηλιοβασίλεμα που έριχνε τις χρυσές του ακτίδες στα βουνά του Ζαλόγγου και του Μακρυνόρους και από το καθαρότερο φεγγάρι που είχαν ποτέ δει να βγαίνει πάνω από το, ελληνικό πλέον, Περγαντί. Από το κάστρο της Αγίας Μαύρας πήραν ένα ρηχό πρυάρι και μέσω του καναλιού έφτασαν στη Λευκάδα, σχεδόν τα μεσάνυχτα,

---

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 138-139. Απεικόνιση της περιτειχισμένης περιοχής, που προορίζονταν από τον Αλή πασά ως εγκατάσταση νέου οικισμού, υπάρχει στο χειρόγραφο σχέδιο του στρατιωτικού μηχανικού Paolo Mastraca με τίτλο *Disegno Topografico d' av|viso del Tener di Prevesa | e sua imboccatura, con le | Terre del vecchio Cochino*, που αποτελεί τμήμα της έκθεσης του προβλεπτή Angelo Memo προς τον Δόγη, γραμμένη στην Κέρκυρα την 4^η Μαΐου 1794, και απόκειται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, *Dispacci dei provveditori da Terra e da Mar ed altre cariche*, filza 1053/143 (Εικ. 17).

⁹⁵ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τους William Meyer και Charles Alison, βλ. Παράρτημα Γ', στο τέλος του παρόντος άρθρου. Ο Burgess γράφει το επίθετο του Alison με διπλό l, Allison.

ΕΙΚΟΝΑ 17: Περιτειχισμένη περιοχή του Ακτίου για εγκατάσταση νέου οικισμού. Λεπτομέρεια σχεδίου του στρατιωτικού μηχανικού Paolo Mastraca από την αναφορά του Angelo Memo προς τον Δόγη της 4.5.1794. Το τείχος είχε πάχος 7 πόδια, μήκος 200 βήματα και πλάτος 100 βήματα (ASV, PTM, 1053/143)

όπου τους υποδέχθηκε ο Άγγλος διοικητής του νησιού, λοχαγός Macrhael. Σύντομες αλλά χρήσιμες πληροφορίες παρέχει ο Burgess για τη Λευκάδα και το κανάλι της, από το οποίο πέρασε το μεσημέρι της 21^{ης} Μαΐου για να πάει στην Ιθάκη, στο λιμάνι της οποίας έφτασε μετά 12 ώρες.

Οι περιγραφές του Burgess από τα υπόλοιπα μέρη της Ελλάδας, η οποία είχε ελευθερωθεί έξι μόλις χρόνια πριν την επίσκεψή του, είναι ολοζώντανες και πλούσιες σε ιστορικές πληροφορίες. Ο Burgess βρισκόταν στην πρωτεύουσα της Ελλάδος, το Ναύπλιο, όταν δικαζόταν ο Κολοκοτρώνης και ξαφνιάστηκε στο άκουσμα ότι ένας αγωνιστής του μεγέθους του καταδικάστηκε. Στη θέα της Ακρόπολης των Αθηνών σημειώνει ότι καμία ανθρώπινη περιγραφή δεν είναι ικανή να μεταδώσει τα συναισθήματα που νοιώθει ο επισκέπτης του ιερού αυτού χώρου. Κατά την επίσκεψή του στην πεδιάδα του Μαραθώνα απαριθμεί Έλληνες αγωνιστές της Επανάστασης. Μεταξύ αυτών και τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη που σκοτώθηκε στη Σπλάντζα του Φαναρίου στις 16 Ιουλίου 1822. Είναι περίεργο το γεγονός ότι τα κείμενά του για την Ελλάδα δεν έχουν μεταφραστεί ακόμη στο σύνολό τους.

Παράρτημα Α' – Το κάστρο του Παντοκράτορα στην Πρέβεζα

Ο Παναγιώτης Αραβαντινός στο έργο του για τον Αλή πασά,⁹⁶ αναφερόμενος στα μετά τα τέλη του 1806 γεγονότα, μας πληροφορεί ότι ο πασάς ανέγειρε νέο φρούριο κοντά στον Παντοκράτορα και απέναντι από τη Λευκάδα, καθώς και σεράι κοντά στο φρούριο αυτό, λίγο μετά την ανόρυξη οχυρωματικού χαντακιού στον παρά τη Νικόπολη ισθμό της χερσονήσου της Πρέβεζας.⁹⁷ Επισημαίνει, μάλιστα, σε υποσημείωση, ότι ο Αλή πασάς πήρε το σχέδιο για την κατασκευή του φρουρίου αυτού από τον Γάλλο αξιωματικό Frédéric-François Guillaume de Vaudoncourt (1772-1845), τον οποίο είχαν στείλει οι γαλλικές αρχές της Κέρκυρας.⁹⁸

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μελέτης που πραγματοποιήθηκε από ομάδα επιστημόνων υπό τον καθηγητή της βυζαντινής αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιο Βελένη, το κάστρο του Παντοκράτορα στην Πρέβεζα (Εικ. 18) κατασκευάστηκε σε δύο φάσεις· η πρώτη χρονολογείται το 1807 και η δεύτερη μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ο καθηγητής Βελένης αναφέρει μάλιστα –στηριζόμενος, υποθέτουμε, στην παραπάνω αναφορά του Αραβαντινού, καθώς δεν υποσημειώνει τις πηγές αυτής της, σχεδόν απόλυτης, απόφασής του– ότι η πρώτη κατασκευαστική φάση του 1807 υλοποιήθηκε με σχέδια του Vaudoncourt.⁹⁹ Κατά την άποψή μας η διαπίστωση αυτή χρήζει επανεξέτασης ως προς τη χρονολογική της ακρίβεια για μια σειρά από λόγους, τους οποίους και αναπτύσσουμε παρακάτω.

1. Ο ίδιος ο Αραβαντινός, σε άλλο σημείο της πραγματείας του για τη ζωή του Αλή πασά, αναφέρει ότι το κάστρο στον Παντοκράτορα κτίστηκε μετά την κατάληψη της Λευκάδας από τους Άγγλους (Απρίλιος 1810) και ότι εξοπλίστηκε μερικά χρόνια αργότερα, το 1816, με τηλεβόλα από τη Ναύπακτο.¹⁰⁰

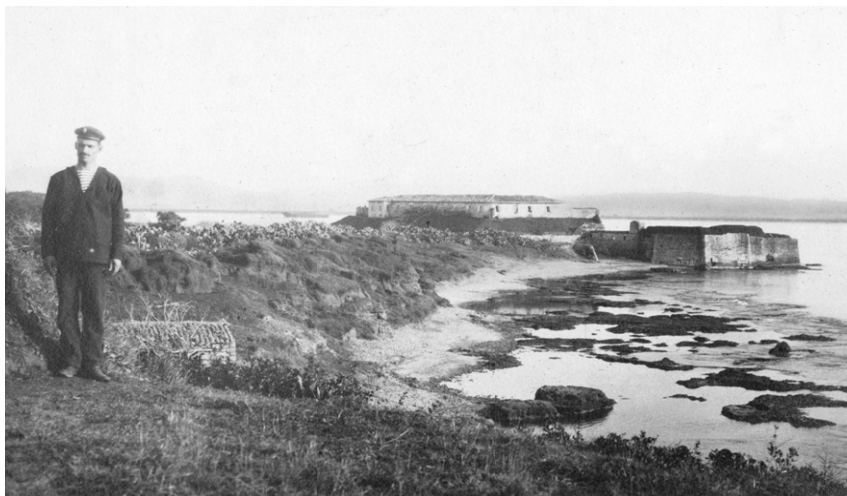
⁹⁶ Εκδόθηκε μετά τον θάνατό του από τον γιο του Σπυρίδωνα, βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895.

⁹⁷ Θεωρούμε ότι με την αναφορά του αυτή ο Αραβαντινός παραπέμπει στο νέο κάστρο του Αγίου Γεωργίου που είναι σχετικά κοντά στον Παντοκράτορα. Το σεράι κτίστηκε περί το 1811 στη θέση που σήμερα ονομάζεται *Παλιοσάραγα*, κοντά στο κάστρο του Αγίου Γεωργίου. Στο σεράι αυτό διέμενε συχνά ο Αλή πασάς και εκεί υποδέχθηκε τον έκπτωτο βασιλιά της Σουηδίας Γουσταύο, το 1815. Ο χρόνος ανόρυξης της οχυρωματικής τάφρου, που αναφέρει ο Αραβαντινός, στον ισθμό της Νικόπολης, δεν μας είναι γνωστός. Σε χάρτη της χερσονήσου της Πρέβεζας, που συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση του Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, του 1820 και σχεδιάστηκε τον ίδιο χρόνο από τον γεωγράφο Jean-Guillaume Barbié du Bocage, αποτυπώνεται ένα κανάλι στο στενότερο σημείο του ισθμού της Νικόπολης με την περιγραφή «Restes d'un ancien Canal», χωρίς να είναι σίγουρο ότι αυτή είναι η τάφρος στην οποία αναφέρεται ο Αραβαντινός. Για τον χρόνο κατασκευής της τάφρου της Πρέβεζας βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 43· ΦΩΤΣΗΣ 1998, 68· ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2010, 43. Για τον χάρτη βλ. ΡΟΥΚΒΕΙΛΛΕ 1826, II, 524· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, vo. 17· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, vo. 14· 2007, 229-230.

⁹⁸ Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 181 και υποσημείωση (1) στην ίδια σελίδα.

⁹⁹ Βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 46, 61, 78· 1999, 21-22.

¹⁰⁰ Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 212. Το κάστρο *εις Παντοκράτορα* και όχι *παρά τὸν Παντοκράτορα*.

ΕΙΚΟΝΑ 18: Το κάστρο του Παντοκράτορα της Πρέβεζας.
Όψη από τα δυτικά. Φωτογραφία του Etienne Labranche του 1913
(Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN F2319)

2. Ο François-Charles-Hugues-Laurent Pouqueville, πρόξενος της Γαλλίας στα Γιάννενα από το 1806 μέχρι το 1815, αναφερόμενος στα οχυρωματικά έργα του Αλή πασά στην Πρέβεζα δεν συγκαταλέγει σε αυτά –τουλάχιστον στο κυρίως κείμενό του– το κάστρο του Παντοκράτορα. Το αναφέρει, όμως, σε μορφή υποσημειώσεως, επικαλούμενος μαρτυρία του αδελφού του Hugues Pouqueville. Η σημείωση έχει ως εξής: «Μετά την αναχώρησή μου [26.2.1815], ο Αλή πασάς κατασκεύασε εκεί [στο ακρωτήριο του Παντοκράτορα] ένα οχυρό με καλυμμένα πυροβολεία [*casemates* στα γαλλικά], πάνω στα οποία [*sic*] άρχισαν να οικοδομούν ένα σεράι».¹⁰¹

3. Παρότι αποτελεί *argumentum ex silentio*, είναι, μολαταύτα, άξιο λόγου ότι κανείς από τους ξένους περιηγητές που επισκέφθηκαν την Πρέβεζα πριν το 1815 δεν κάνουν αναφορά στην ύπαρξη του κάστρου του Παντοκράτορα, ενώ αντίθετα αναφέρονται στα υπόλοιπα κάστρα της Πρέβεζας και του Ακτίου.

¹⁰¹ Βλ. ROUQUEVILLE 1820, II, 28· 1826, II, 208· 2010, 220. Επισημαίνω ότι ο F.-C.-H.-L. Pouqueville έφυγε από τα Γιάννενα στις 26 Φεβρουαρίου 1815 για την Πάτρα, όπου ανέλαβε το εκεί γαλλικό προξενείο. Ο Hugues Pouqueville, αδελφός του F.-C.-H.-L. Pouqueville και γραμματέας του στο γαλλικό προξενείο των Ιωαννίνων μέχρι τις 26.2.1815, μετά τη μετάθεση του F.-C.-H.-L. Pouqueville στην Πάτρα τοποθετήθηκε υποπρόξενος της Γαλλίας στην Άρτα και συνέχισε να έχει συνεχή επικοινωνία με τον αδελφό του, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του. Ο Hugues Pouqueville έφυγε οριστικά από την Άρτα στις αρχές Ιουνίου 1817 και έφτασε στην Πάτρα στις 6.6.1817. Βλ. ΒΛΑΧΟΣ 2010, 62-67.

ΕΙΚΟΝΑ 19:
 Λεπτομέρεια χάρτη
 του Barbié du Bocage
 του 1820. Το κάστρο
 του Παντοκράτορα
 αναφέρεται ως
 «Νέο κάστρο», «Fort neuf»
 (Συλλογή Ιδρύματος
 Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 209)

4. Η αναφορά του Goodison ενισχύει την άποψή μας, καθώς οδηγεί σε περαιτέρω συμπεράσματα: «Σε απόσταση περίπου ενάμισι μιλίου από την πόλη, προς την είσοδο του κόλπου, υπάρχει ένα δεύτερο νέο κάστρο, σχεδόν τελειωμένο, στο οποίο θα κτιστεί και ένα σεράι». Το *δεύτερο νέο κάστρο* είναι, κατά την άποψή μας, το κάστρο του Παντοκράτορα, που πραγματικά βρίσκεται σε απόσταση ενάμισι μιλίου από την Πρέβεζα, ενώ το πρώτο νέο κάστρο είναι αυτό του Αγίου Γεωργίου που κατασκευάστηκε το 1807-1808. Η μαρτυρία του Goodison μας πληροφορεί ότι το καλοκαίρι του 1818, όταν αυτός επισκέφθηκε την Πρέβεζα, το κάστρο του Παντοκράτορα δεν είχε ολοκληρωθεί και το σεράι πάνω στο κάστρο αυτό δεν είχε κτιστεί ακόμη.

Θεωρούμε ότι το κάστρο που κτίστηκε με σχέδια του Frédéric-François Guillaume de Vaudoncourt είναι αυτό του Αγίου Γεωργίου, το οποίο πράγματι ξεκίνησε να κτίζεται στο τέλος του 1807, όταν ο Αλή πασάς είχε ακόμη καλές σχέσεις με τους Γάλλους.¹⁰² Το κάστρο αυτό ονομάστηκε αρχικά *Γενή καλέ*, «Νέο κάστρο», αλλά λίγα χρόνια αργότερα αναφέρεται ως κάστρο του Αγίου Γεωργίου, *Fort St. Georges*, ή *Hizir kale* στα τουρκικά,¹⁰³ ενώ την ονομασία *Νέο κάστρο*, *Fort Neuf*, θα πάρει το κάστρο στο ακρωτήριο του Πα-

¹⁰² Βλ. ΦΩΤΣΗΣ 1998, 68· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 137, υποσημ. 137.

¹⁰³ Είναι εντυπωσιακό ότι οι Τούρκοι ονομάτισαν το κάστρο του Αγίου Γεωργίου *Hizir kale*, δίνοντας έτσι σε αυτό το όνομα ενός αγαπητού στους μουσουλμάνους αγίου –του *Hizir*, που σημαίνει «Πράσινο»– ο οποίος εορτάζεται την ίδια μέρα με τον Άγιο Γεώργιο (23 Απριλίου, ή 6 Μαΐου με το παλιό ημερολόγιο). Για την ονομασία βλ. τουρκικό χάρτη στο TOLEDO MANSILLA 2010, 162.

ντοκράτορα (Εικ. 19) όπως πληροφορούμαστε από τον χάρτη που σχεδίασε το 1820 ο συνεργάτης του F.-C.-H.-L. Rouqueville, γεωγράφος Jean-Guillaume Barbié du Bocage (1795-1843).¹⁰⁴ Ο καθηγητής Βελένης αναφέρεται, επίσης, στην ερμηνεία της τουρκικής ονομασίας του κάστρου του Παντοκράτορα, *Ουτς καλέ*, την οποία διασώζει ο επίσκοπος Αρτης Σεραφείμ Ξενόπουλος.¹⁰⁵ Στην τουρκική γλώσσα το *uç* σημαίνει «έξω», «ακριανό», ενώ το *üs* σημαίνει «τρία». Και οι δύο ονομασίες, με την ελαφρώς διαφορετική προφορά, θα μπορούσε να είναι αποδεκτές καθώς ερμηνεύουν η μεν πρώτη τη θέση, η δε δεύτερη τη διαδοχή της κατασκευής του κάστρου. Εάν αποδεχθούμε ως ορθή την ονομασία *üs kale*, «τρίτο κάστρο», η άποψη περί μεταγενέστερης κατασκευής του κάστρου αυτού ενισχύεται ακόμη περισσότερο.

Εν κατακλείδι, θεωρούμε ότι η πρώτη φάση κατασκευής του κάστρου του Παντοκράτορα τοποθετείται χρονικά στη δεύτερη περίοδο οχυρωματικών παρεμβάσεων/έργων του Αλή πασά στην Πρέβεζα,¹⁰⁶ δηλαδή περί το 1815.

Παράρτημα Β' – Η Αραπόπορτα των τειχών της αρχαίας Νικόπολης

Τα βυζαντινά τείχη της Νικόπολης σώζονται σε αρκετά μεγάλο ύψος και γενικά καλή κατάσταση. Είναι τα εντυπωσιακά τείχη που αντικρίζει ο από βορράν εισερχόμενος στην αρχαία Νικόπολη με κατεύθυνση προς την Πρέβεζα. Κατασκευάστηκαν στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. για να οχυρώσουν την ήδη περιορισμένη σε έκταση και πληθυσμό Νικόπολη από τις

¹⁰⁴ Λεπτομέρεια του χάρτη παρουσιάζεται στην Εικ. 19. Ο χάρτης δημοσιεύτηκε στον δεύτερο τόμο της έκδοσης του F.-C.-H.-L. Rouqueville, βλ. ROUQUEVILLE 1826, II, 524. Έχει, επίσης, αναπαράχθει στα: ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, νο. 17· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, νο. 14· ROUQUEVILLE 2010, 194-195.

¹⁰⁵ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 224· ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 105-106, υποσημ. 26.

¹⁰⁶ Την περίοδο αυτή, για την ακρίβεια στις 23 Αυγούστου 1813, επισκέφθηκε την Πρέβεζα ο Άγγλος περιηγητής William Turner, ο οποίος, μέσω των δημοσιευμένων κειμένων του, μας πληροφορεί ότι ο Αλή πασάς κατασκεύαζε νέες οχυρώσεις και περιμετρική τάφρο πλάτους 25-30 ποδιών (7,60-9,10 μ.). Θεωρούμε ότι ο Turner αναφέρεται στην επένδυση με πέτρα της αμυντικής περιμετρικής τάφρου της Πρέβεζας. Η τάφρος είχε αρχικά κατασκευαστεί από τον Αλή πασά στα 1807 και από τον Μάρτιο του 1809 είχε ήδη αρχίσει να πέφτει, καθώς το χώμα στο οποίο σκάφτηκε ήταν μαλακό, σύμφωνα με την περιγραφή του Άγγλου λοχαγού William Leake κατά την επίσκεψή του στην πόλη το 1809. Βλ. TURNER 1820, I, 107-108· LEAKE 1835, III, 489· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 230.

αυξανόμενες εχθρικές επιδρομές. Με την κατασκευή τους η τειχισμένη Νικόπολη περιορίστηκε στο ένα έκτο περίπου της έκτασης της ρωμαϊκής πόλης.¹⁰⁷ Στα βυζαντινά τείχη υπήρχαν τρεις τουλάχιστον πύλες.

1. Η μεγάλη δυτική πύλη (Εικ. 6), που εσφαλμένα ονομάζεται στις μέρες μας *Αραπόπορτα*,¹⁰⁸ μέσω της οποίας οδηγούμαστε σήμερα στο ρωμαϊκό ωδείο. Εσωτερικά των τειχών και εκατέρωθεν της δυτικής πύλης υπάρχουν δύο μικρότερες πύλες, μία δεξιά και μία αριστερά, οι οποίες οδηγούν σε ημικυκλικούς προμαχώνες. Κατά τη γνώμη μου, η κατασκευή παραπέμπει σημαντικά στη μεγάλη δυτική πύλη της ρωμαϊκής Νικόπολης που είχε τρεις διόδους, μία μεγαλύτερη κεντρική και δύο μικρότερες πλευρικές, οι οποίες, πιθανότατα, απεικονίζονται στον οπισθότυπο χάλκινου νομίσματος της Νικόπολης της εποχής του Αδριανού.¹⁰⁹

2. Η ανατολική πύλη η οποία οδηγούσε προς την ακτή του Αμβρακικού κόλπου.

3. Η νότια πύλη, στο μέσον σχεδόν του νότιου σκέλους των βυζαντινών τειχών, που αναφέρεται σε χάρτες του τέλους του 18^{ου} αιώνα ως *Όμορφη πόρτα* και η οποία στις σύγχρονες δημοσιεύσεις για την αρχαία Νικόπολη ονομάζεται *Ωραία Πύλη*. Ο δρόμος που περνούσε από την πύλη αυτήν οδηγούσε μπροστά από τη δυτική είσοδο της Βασιλικής Α΄ ή Δουμετίου. Η πύλη αναστυλώθηκε το 2003.¹¹⁰

Στο βορειοανατολικό τμήμα των βυζαντινών τειχών υπήρχε πιθανότατα και τέταρτη πύλη, τη θέση της οποίας υποδεικνύει ο Άγγλος αρχιτέκτονας Thomas Leverton Donaldson με την αναφορά *probably a gate* («πιθανή πύλη») στο τοπογραφικό σχέδιο της Νικόπολης, το οποίο σχεδίασε το 1835 μετά από επιτόπια επίσκεψή του και συμπεριλήφθηκε στην έκδοση του William Leake με τίτλο *Travels in northern Greece*.¹¹¹ Το τμήμα αυτό των τειχών της Νικόπολης δεν έχει ανασκαφεί συστηματικά ώστε να γνωρίζουμε εάν η άποψη του Donaldson είναι βάσιμη.

¹⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά ΖΑΧΟΣ et al. 2008, 152.

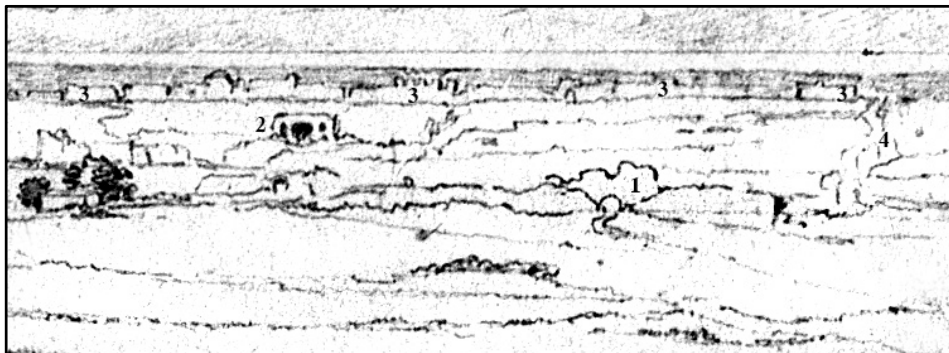
¹⁰⁸ Ο κύριος λόγος της παράθεσης του Παραρτήματος τούτου είναι η συνεχιζόμενη και εσφαλμένη αναφορά στη δυτική πύλη των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης ως *Αραπόπορτα*, παρά την επιτυχή προσπάθειά μας να μην υπάρξει ούτε μία αναφορά της εσφαλμένης ονομασίας στους δύο τόμους των Πρακτικών του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη που εκδόθηκαν το 2007, βλ. ΖΑΧΟΣ 2007. Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 200-201, υποσημ. 74.

¹⁰⁹ Πρβλ. νομίσματα της περιόδου του αυτοκράτορα Αδριανού (117-138 μ.Χ.), όπως καταγράφονται από την κ. Μάντω Οικονομίδου, βλ. ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ 1975, 86-87, αριθμ. 42, 43, 51, 52, 53, 54, 55, πίν. 17· ΖΑΧΟΣ et al. 2008, 93.

¹¹⁰ Για την ονομασία «Όμορφη πόρτα» βλ. τον χάρτη του 1797 με τα όρια της ενετικής περιοχής της Πρέβεζας που πρωτοδημοσιεύτηκε στο CURLIN & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009. Για την ονομασία «Ωραία πύλη» βλ. ενδεικτικά ΖΑΧΟΣ et al. 2008, 152.

¹¹¹ Βλ. LEAKE 1835, στο τέλος του πρώτου τόμου. Το τοπογραφικό σχέδιο αναπαράχθηκε στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 216-217.

ΕΙΚΟΝΑ 20: Η πραγματική «Αραπόπορτα», στο βόρειο σκέλος των τειχών της Νικόπολης, όπως αποτυπώθηκε στο λεπτομερές σχέδιο του Carl Haller von Hallerstein στις 28.8.1810.

1. «Αραπόπορτα»· 2. «Βαγένια»· 3. Νότιο σκέλος βυζαντινών τειχών·
4. Δυτικό σκέλος βυζαντινών τειχών.

Όψη της Νικόπολης από τα βόρεια. Λεπτομέρεια του σχεδίου
(Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg)

Ο δρόμος Πρέβεζας-Ιωαννίνων διερχόταν για αιώνες –και διέρχεται μέχρι σήμερα– μέσα από τη βυζαντινή Νικόπολη. Ως εκ τούτου, αναγκαστικά περνούσε –και περνάει ακόμη– μέσα από τα βυζαντινά τείχη σε δύο σημεία. Πρώτα σε ένα βίαιο άνοιγμα των τειχών, δίπλα σχεδόν στη νοτιοανατολική γωνία τους, κοντά στο παλαιό αρχαιολογικό μουσείο της Νικόπολης, καθώς και σε ένα άλλο άνοιγμα στο βόρειο τμήμα των τειχών, μέσα από μια μικρή πύλη που ονομαζόταν *Αραπόπορτα* (Εικ. 20-23).

Δεν μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι αυτή ήταν μία ακόμη από τις αρχικές πύλες των βυζαντινών τειχών, αλλά σίγουρα μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι η *Αραπόπορτα* υπήρχε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και σωζόταν μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν το τμήμα αυτό του τείχους κατέρρευσε. Εάν η πραγματική *Αραπόπορτα* είχε κατασκευαστεί στην αρχική φάση των βυζαντινών τειχών, τότε ο δρόμος που περνούσε από αυτήν οδηγούσε μπροστά από τη δυτική είσοδο της μητροπολιτικής Βασιλικής Β΄ ή Αλκίσωνος. Η θέση της *Αραπόπορτας* ταυτίζεται με το σημείο που ο σημερινός δρόμος Πρέβεζας-Ιωαννίνων τέμνει το βόρειο σκέλος των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης.

Η πρώτη γραπτή αναφορά στην ονομασία *Αραπόπορτα* έγινε από τον Άγγλο περιηγητή William Leake κατά την πρώτη επίσκεψή του στην αρχαία Νικόπολη, στις 24 Ιουνίου 1805. Ο Leake, αφού πρώτα περιγράφει την κύρια πύλη των βυζαντινών τειχών, δηλαδή τη μεγάλη δυτική πύλη (με αριθμό 1 παραπάνω), αναφέρεται στη συνέχεια σε μία άλλη μικρή πύλη για την οποία

ΕΙΚΟΝΑ 21: Το θέατρο της αρχαίας Νικόπολης.
Υδατογραφία άγνωστου Ιταλού καλλιτέχνη του 1848
(Συλλογή Κώστα Μ. Σταματόπουλου)

ΕΙΚΟΝΑ 22: Λεπτομέρεια υδατογραφίας άγνωστου Ιταλού καλλιτέχνη του 1848.
Διακρίνονται τα «Βαγένια», η «Αραπόπορτα» και τα τείχη της Νικόπολης
(Συλλογή Κώστα Μ. Σταματόπουλου)

γράφει ότι ονομάζεται *ή πόρτα Αράβη* παραθέτοντας μάλιστα την ονομασία στην ελληνική γλώσσα και αναφέροντας ότι πάνω από την πύλη υπάρχει σταυρός ο οποίος μοιάζει σύγχρονος με το υπόλοιπο της κατασκευής.¹¹² Σε μία συμπληρωματική σημείωση του Leake, στο τέλος του πρώτου τόμου του τετράτομου έργου του, αναφέρει και πάλι την *Αραπόπορτα*, αυτήν την φορά στα αγγλικά ως *Arabian gate*, καθώς και τον σταυρό που φαίνεται πάνω από αυτήν.¹¹³ Παλαιότεροι Πρεβεζάνοι θυμούνται και καταγράφουν με μαρτυρίες τη θέση της *Αραπόπορτας* στο σημείο που ο δρόμος Πρέβεζας-Ιωαννίνων περνάει από το βόρειο άκρο των τειχών της Νικόπολης.¹¹⁴

Επιπλέον των ενθυμήσεων και μαρτυριών παλαιότερων, έχουμε, πλέον, αρκετές απεικονίσεις της πύλης αυτής για να γνωρίζουμε την ακριβή θέση της και το μέγεθός της. Συγκεκριμένα δύο φωτογραφικές αποτυπώσεις του τέλους του 19^{ου} αιώνα και δύο ζωγραφικές απεικονίσεις των αρχών του 19^{ου} αιώνα, μας πληροφορούν για αυτήν.

Η παλαιότερη απεικόνιση της *Αραπόπορτας* προέρχεται από ένα λεπτομέρες σχέδιο του Γερμανού αρχιτέκτονα Carl Haller von Hallerstein, καμωμένο στις 28 Αυγούστου 1810 από τους λόφους του Μιχαλιτσιού με θέα το αρχαίο θέατρο της Νικόπολης και την τειχισμένη πόλη στο βάθος της πεδιάδας (Εικ. 10). Η λεπτομέρεια της σχεδίασης του νεαρού, τότε, αρχιτέκτονα είναι τέτοια ώστε μπορούμε με σαφήνεια να διακρίνουμε όχι μόνο τη νότια, τη δυτική και τη βόρεια πλευρά των βυζαντινών τειχών, αλλά επίσης και τα μεγάλα κτήρια που υπάρχουν στην περιτειχισμένη βυζαντινή Νικόπολη, όπως τα Βαγένια και τις κεντρικές Θέρμες. Στα βόρεια τείχη ο Haller von Hallerstein σχεδιάζει την *Αραπόπορτα* και τον δρόμο που διέρχεται από αυτήν (Εικ. 20).

Παρόμοια εικαστική απεικόνιση είναι αυτή ενός άγνωστου σε μας Ιταλού καλλιτέχνη, ο οποίος σχεδιάζει και ζωγραφίζει με υδρόχρωμα το θέατρο της Νικόπολης και τη λιμνοθάλασσα Μάζωμα σχεδόν από την ίδια οπτική γωνία με τον Hallerstein (Εικ. 21). Η ακουαρέλα, συλλογής σήμερα κ. Κώστα Μ. Σταματόπουλου, φέρει τον χειρόγραφο τίτλο *L' Amphiteatro di Nicopolis, Grecia* στην κάτω δεξιά γωνία της και είναι σχεδιασμένη τον Αύγουστο του 1848. Σε αυτήν διακρίνουμε την *Αραπόπορτα*, τα Βαγένια και τα βυζαντινά τείχη της Νικόπολης (Εικ. 22).¹¹⁵

Οι ρεαλιστικές φωτογραφικές απεικονίσεις των τελευταίων ετών του 19^{ου} αιώνα, μας πληροφορούν με ακρίβεια για το μέγεθος και τη θέση της *Αραπόπορτας* της Νικόπολης. Η φωτογραφία της 3^{ης} Ιουνίου 1885 (Εικ. 23), που από-

¹¹² Βλ. LEAKE 1835, I, 188-189.

¹¹³ Βλ. LEAKE 1835, I, 501.

¹¹⁴ Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 54-55· ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 567.

¹¹⁵ Ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Κώστα Μ. Σταματόπουλο για την άδεια δημοσίευσης του έργου.

ΕΙΚΟΝΑ 23: *Η πραγματική «Αραπόπορτα».*
Φωτογραφία αγνώστου του Ιουνίου 1885
(Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN F2622)

κειται, από το 2010, στο φωτογραφικό αρχείο του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*, απεικονίζει δύο έφιππους ντόπιους ταξιδιώτες να έχουν μόλις περάσει από την *Αραπόπορτα* με κατεύθυνση την Πρέβεζα. Η δεύτερη φωτογραφία, τραβηγμένη από τον Ιταλό πολιτικό Francesco Guicciardini το 1900, όταν επισκέφθηκε τη Νικόπολη, απεικονίζει την *Αραπόπορτα* από μια ελαφρώς διαφορετική γωνία.¹¹⁶

Η Αραπόπορτα, μαζί με το τμήμα του τείχους στο οποίο είχε κατασκευαστεί, κατέπεσαν κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει από φωτογραφίες του ίδιου χώρου τραβηγμένες το 1912. Το υπόλοιπο τμήμα του τείχους, που σωζόταν το 1912, κατέρρευσε στις επόμενες δεκαετίες, αποδεικνύοντας ότι το βόρειο τμήμα των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης είναι κτισμένο σε σημείο ευάλωτο σε καταπτώσεις.

ΣΟΧ

¹¹⁶ Για την εξέλιξη της άποψής μας περί εσφαλμένης αναφοράς της μεγάλης δυτικής πύλης της Νικόπολης ως *Αραπόπορτα*, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 88, υποσημ. 41· 2005β, 72-74· 2007, 200-202, υποσημ. 74 και εικ. 16, 17· 2008, 113-114.

Παράρτημα Γ' – Το αγγλικό προξενείο της Πρέβεζας

Το 1804 ιδρύεται το αγγλικό προξενείο της Ηπείρου και των γειτονικών περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με έδρα τα Γιάννενα.¹¹⁷ Ταυτόχρονα ιδρύεται και το αγγλικό υποπροξενείο της Πρέβεζας. Στη κεία της λειτουργίας του αγγλικού προξενείου Ηπείρου, παρατηρείται ότι ο πρόξενος των Ιωαννίνων εδρεύει για μεγάλα χρονικά διαστήματα στην Πρέβεζα. Ο πλήρης κατάλογος των προξένων που υπηρέτησαν σε αυτά παραμένει έργο έρευνας στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Αγγλίας. Παραθέτουμε εδώ ορισμένα στοιχεία που προέκυψαν από την πρόχειρη αναζήτηση στην υπάρχουσα βιβλιογραφία σχετικά με το αγγλικό προξενείο της Πρέβεζας, την εποχή που το επισκέφθηκαν οι δύο περιηγητές του παρόντος άρθρου.

Παρά το ότι αναφερόμαστε σε αγγλικό προξενείο της Πρέβεζας, αυτό ήταν στην πραγματικότητα υποπροξενείο και ο διευθύνων αυτό υποπρόξενος. Είναι, όμως, σύνηθες όταν κανείς αναφέρεται σε υποπρόξενο να τον αναβαθμίζει σε πρόξενο, για λόγους ευγενείας. Θα αναφερόμαστε, λοιπόν, και εμείς, στη συνέχεια, σε πρόξενο και προξενείο αντί του ορθού υποπρόξενο και υποπροξενείο Πρεβέζης.

Πρώτος Άγγλος πρόξενος στην Ήπειρο τοποθετήθηκε το 1803 ο John Philip Morier (1778-1853), πρώην γραμματέας του πρεσβευτή της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη λόρδου Έλγιν. Υπηρέτησε στο προξενείο από το 1804 μέχρι το 1807. Τον διαδέχθηκε, για μικρό χρονικό διάστημα μέχρι το 1808, ο αδελφός του David Richard Morier (1784-1877), ο οποίος από το 1804 εκτελούσε χρέη γραμματέα στο προξενείο.¹¹⁸ Ένας από τους επόμενους Άγγλους προξένους στα Γιάννενα/Πρέβεζα ήταν ο William Leake (1777-1860), που υπηρέτησε στη θέση αυτήν από το Φεβρουάριο του 1809 μέχρι και τον Μάρτιο του 1810. Την ίδια περίοδο υποπρόξενος της Αγγλίας στην Πρέβεζα ήταν ο Πάνος

¹¹⁷ Στοιχεία για το αγγλικό προξενείο Ηπείρου και τους υπηρετούντες σε αυτό προξένους και υπόλοιπο διπλωματικό προσωπικό άντλησα, κυρίως, από τις επίσημες καταστάσεις του αγγλικού Υπουργείου Εξωτερικών, βλ. FOREIGN OFFICE LIST 1857-1865, καθώς και από τους δύο τόμους της έκδοσης της Ακαδημίας Αθηνών με τις προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα, της περιόδου 1820-1822, που εκδόθηκαν με την εξαιρετική επιμέλεια του μακαρίτη διευθυντού του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών Ελευθερίου Πρεβελάκη και των συνεργατών του, βλ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ 1996. Οι προξενικές εκθέσεις του William Meyer απόκεινται στο Public Record Office του Λονδίνου, όπου απόκεινται, επίσης, οι αναφορές του Meyer από την Πρέβεζα της περιόδου 1824-1832, αντίγραφα των οποίων υπάρχουν στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος. Για τον χρόνο ίδρυσης του προξενείου, βλ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ 1996, I, η'.

¹¹⁸ Βλ. Αρχεία και χειρόγραφα του κολλεγίου Balliol της Οξφόρδης προσβάσιμα μέσω διαδικτύου και ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ 1996, I, κα'.

ΕΙΚΟΝΑ 24: Η υπογραφή του William Meyer, Άγγλου προξένου στην Πρέβεζα (ΑΜΠ, κώδικας 173, σελ. 61)

Κομνηιώτης ή Κομνιώτης.¹¹⁹ Τον Leake διαδέχθηκε ο Γεώργιος Φορέστι, γιος του Άγγλου προξένου στα Επτάνησα Σπυρίδωνος Φορέστι, υπηρετώντας από το 1810 μέχρι το 1814. Όταν πρόξενος στα Γιάννενα ήταν ο Φορέστι, βρίσκουμε υποπρόξενο στην Πρέβεζα τον Πέτρο Βαλεντίνη.¹²⁰ Την εποχή που γίνονται οι διαπραγματεύσεις της πώλησης της Πάργας από τους Άγγλους στον Αλή πασά, πρόξενος στην Πρέβεζα είναι ο αντισυνταγματάρχης James Cocks, ο οποίος διορίστηκε στις 20 Μαΐου 1817 και παραιτήθηκε από τη θέση αυτήν τον Μάιο του 1818, λόγω διαφωνιών με τον ύπατο αρμοστή Thomas Maitland.¹²¹ Τον Cocks αντικατέστησε, προσωρινά, ως υποπρόξενος ο Joseph Kerr.¹²²

Μετά την αποχώρηση του Cocks, φτάνει στην Πρέβεζα ο William Meyer (1778-1869) που υπήρξε ένας από τους μακροβιότερους προξένους της Αγγλίας στην πόλη.¹²³ Ήταν απόφοιτος του κολλεγίου του Eton και κάτοχος πτυχίου ανθρωπιστικών σπουδών από το Trinity College του πανεπιστημίου του Cambridge (1796-1801). Εκτός από τη μητρική του γλώσσα, μιλούσε ελληνικά, τουρκικά, ιταλικά, γερμανικά και γαλλικά. Συγγενής, από τη μητέρα του, με τον διακεκριμένο νομισματολόγο και ασιανολόγο William Marsden,¹²⁴

¹¹⁹ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 74, 79-80.

¹²⁰ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 163, 186.

¹²¹ Βλ. SCOTS MAGAZINE 1817, 582· ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ 1996, I, κγ', 1.

¹²² Βλ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ 1996, I, κγ'. Ο Joseph Kerr υπογράφει ως υποπρόξενος την 25.3.1820, όπως προκύπτει από τον κώδικα Πράξεων του Βρετανικού υποπροξενείου Πρεβέζης 6.3.1820-22.8.1829, που απόκειται στο Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, βλ. ΑΜΠ 173, 23-24. Ο κώδικας –με αριθμηση Πλουμίδα 173 και κατά Βιτάλη 182– είναι «προσφορά της αιμνήστου Αγγελικής Μπάλκου, εκ της βιβλιοθήκης του αδελφού αυτής Βασιλείου Μπάλκου, θεολόγου», βουλευτή και δημάρχου Πρέβεζας, όπως αναγράφεται –με τον γραφικό χαρακτήρα τού, κατά τη χρονολογία της προσφοράς, πρωτοσυνγέλου της Μητροπόλεως π. Φιλαρέτου Απ. Βιτάλη– στο εξώφυλλο του κώδικα.

¹²³ Για βιογραφικά στοιχεία του William Meyer βλ. FOREIGN OFFICE LIST 1857, 67· 1865, 122· ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ 1996, I, ιθ' -λθ'.

¹²⁴ Ο William Marsden (1754-1836) υπήρξε αδελφικός φίλος του συνταγματάρχη και προξένου της Αγγλίας στην Ήπειρο William Leake, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 170.

υποστηρίχθηκε από αυτόν στην τοποθέτησή του ως γενικού προξένου της Αγγλίας στην Ήπειρο (Εικ. 24). Παρ' όλο που ο διορισμός του υπογράφηκε την 27^η Νοεμβρίου 1818, ο Meyer έφτασε στην Πρέβεζα τη 17^η Ιανουαρίου 1820 καθυστερώντας, επί τούτου, την άφιξή του στην Ήπειρο μέχρις ότου ολοκληρωθεί η παράδοση της Πάργας στους Τούρκους.¹²⁵ Δεν ήταν εφικτό να κατοικήσει στα Γιάννενα, την έδρα του προξενείου της Ηπείρου, λόγω των δύσκολων συνθηκών που επικρατούσαν στην πρωτεύουσα του πασαλικιού του Αλή πασά, πριν και μετά τη δολοφονία του, των ασθενειών που μάστιζαν την περιοχή και των συνεχόμενων πολέμων στην ενδοχώρα. Έτσι, παρέμεινε στην Πρέβεζα απ' όπου μπορούσε να παρατηρεί καλύτερα τα τεκταινόμενα στο πασαλίκι της Ηπείρου και στην έτοιμη να επαναστατήσει Ελλάδα και να ταξιδεύει ευκολότερα μέσω του λιμένος της. Έζησε το μεγαλύτερο μέρος από τα δεκαπέντε χρόνια της υπηρεσίας του στην Πρέβεζα, μέχρι τη συνταξιοδότησή του, την 1^η Απριλίου 1835.¹²⁶ Στα πρώτα χρόνια της υπηρεσίας του ο Meyer ήταν προκατελιημμένος εναντίον των Ελλήνων, αλλά με τον καιρό η εμπειρία που απέκτησε από το καταπιεστικό οθωμανικό καθεστώς υπό το οποίο ζούσαν οι Έλληνες και ο εθνικο-απελευθερωτικός χαρακτήρας του αγώνα τους τον προβληματίσαν και τον επηρέασαν στη στάση του απέναντί τους.

Ο Meyer είχε προηγουμένως υπηρετήσει (1804-1807) ως γραμματέας του Σερ Σπυρίδωνος Φορέστι, προξένου της Αγγλίας στα Ιόνια νησιά, είχε συμμετάσχει στην ειδική αποστολή του Sir Robert Adair στην Κωνσταντινούπολη (1808-1813) και είχε διοριστεί γενικός γραμματέας δημόσιας διοίκησης του λόρδου ύπατου αρμοστή της Αγγλίας στα Επτάνησα από την αρχή της δημιουργίας της συγκεκριμένης αρμοστείας, το 1813, μέχρι το 1819. Υπηρέτησε, δηλαδή, δίπλα στους δύο πρώτους ύπατους αρμοστές των Επτανήσων, Sir James Campbell (1813-1816) και Sir Thomas Maitland (1816-1823). Από το 1820 περίπου μέχρι και το 1823 ο Meyer διετέλεσε και προξενικός πράκτορας του Βατικανού στην Πρέβεζα.¹²⁷

Στην άσκηση των προξενικών του καθηκόντων ο Meyer υποβοηθείτο από ικανούς συνεργάτες, που ο ίδιος είχε επιλέξει από την προηγούμενη θητεία του σε διάφορες διοικητικές θέσεις, όπως ο Κερκυραίος Δημήτριος Ζερβός ο οποίος κατείχε τη θέση του υποπροξένου, γραμματέα και διερμηνέα στο προξενείο της Πρέβεζας από τον Φεβρουάριο του 1820 μέχρι τον Απρίλιο του

¹²⁵ Η παράδοση έγινε στη διάρκεια δύο ημερών, 9 και 10 Μαΐου 1819.

¹²⁶ Συνταξιοδοτήθηκε σε ηλικία 56 ετών, μετά από υπηρεσία 31 ετών στο προξενικό σώμα. Ο μισθός του, εν υπηρεσία, ήταν 1000 λίρες στερλίνες ετησίως και η σύνταξή του ήταν 650 λίρες ετησίως, βλ. FOREIGN OFFICE LIST 1865, 184.

¹²⁷ Τη θέση του προξενικού πράκτορα του Βατικανού στην Πρέβεζα υπηρέτησε και ο πρόξενος της Αυστρίας στην πόλη, Ιταλός Luigi d' Inchiostri, πιθανότατα πριν αναλάβει τη θέση ο William Meyer, βλ. ΣΑΚΚΗΣ 2003, 116-117.

ΕΙΚΟΝΑ 25: Η υπογραφή του Παύλου Αντωνίου Χρυσομάλη
(ΑΜΠ, κώδικας 173, σελ. 179)

1823,¹²⁸ όπότεν ήρθε σε ρήξη με τον Meyer· ο Κερκυραίος Παύλος Αντώνιος Χρυσομάλης, γνώστης της σλαβονικής γλώσσας και έμπιστος του Meyer, υπηρέτησε αρχικά ως αρχαιοφύλακας, μετά ως αρχιγραμματέας και από το καλοκαίρι του 1823 μέχρι τουλάχιστον το 1829 ως υποπρόξενος.¹²⁹ ο νεαρός Philip Griffith, ανιψιός του Meyer και γραμματέας του για επτά χρόνια, μέχρι το 1827 που μετατέθηκε ως υποπρόξενος στο Ναύπλιο.¹³⁰ ο Charles Alison, που διαδέχθηκε τον Griffith ως γραμματέας του Meyer και υποπρόξενος, μέχρι τη συνταξιοδότηση του τελευταίου από την Πρέβεζα, την 1^η Απριλίου 1835. Ο Alison παρέμεινε στο προξενείο της Πρέβεζας και μετά την αποχώρηση του Meyer, μέχρι την τοποθέτησή του, την 5^η Απριλίου 1839, ως ακολούθου της αγγλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη.¹³¹

Τον Meyer διαδέχθηκε στο προξενείο ο Sidney Smith Saunders (1809-1884), ο οποίος εντάχθηκε στο Προξενικό Σώμα του Υπουργείου Εξωτερικών της Αγγλίας την 5^η Ιουλίου 1826 και διορίστηκε πρόξενος στα Γιάννενα την 18^η Απριλίου 1835.¹³² Για τους ίδιους λόγους, όπως και ο Meyer, διέμεινε

¹²⁸ Ο Ζερβός υπογράφει για τελευταία φορά ως υποπρόξενος της Αγγλίας στην Πρέβεζα την 4 Απριλίου 1823, βλ. ΑΜΠ 173, 147-150.

¹²⁹ Ο Παύλος Χρυσομάλης υπογράφει για πρώτη φορά ως υποπρόξενος της Αγγλίας στην Πρέβεζα την 7 Ιουλίου 1823, βλ. ΑΜΠ 173, 155 (Εικ. 25). Στη διάρκεια της θητείας του ως υποπρόξενου ο Χρυσομάλης είχε αρχιγραμματέα, από τον Ιούνιο του 1826 μέχρι τον Οκτώβριο του 1828, τον Γεώργιο Ρωμανό, βλ. ΑΜΠ 173, 293-510 σποράδην. Τον Ιανουάριο του 1829, τον Ρωμανό διαδέχεται στην αρχιγραμματεία ο Άγγελος Χρυσομάλης, βλ. ΑΜΠ 173, 516-558. Τη θέση του βοηθού αρχιγραμματέα κατείχε το 1827 ο Πρεβεζάνος Αθανάσιος Αθανασιάδης, βλ. ΑΜΠ 173, 426. Τη θέση του εσωτερικού γραμματέα (*cancelliere interino*) του υποπροξενείου Πρεβέζης κατείχε το 1820 ο Giovanni Rigato, ενώ από τον Ιούλιο του 1824 μέχρι τουλάχιστον την 20.8.1829 στη θέση αυτήν υπηρετούσε ο Mariano Filiberti, βλ. ΑΜΠ 173, 207-558 σποράδην.

¹³⁰ Βλ. FOREIGN OFFICE LIST 1865, 93· ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ 1996, I, λε΄-λς΄.

¹³¹ Βλ. FOREIGN OFFICE LIST 1857, 13· 1865, 52· ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ 1996, I, ι΄, ιθ΄-λθ΄.

¹³² Βιογραφικά στοιχεία για τον Sidney Smith Saunders ανέσυρα από τις επίσημες καταστάσεις του αγγλικού Υπουργείου Εξωτερικών βλ. FOREIGN OFFICE LIST 1857, 75· 1865, 144, 187, καθώς και από άρθρο του Ηλία Βασιλά, βλ. ΒΑΣΙΛΙΑΣ 2012, 76-78.

τον περισσότερο καιρό στην Πρέβεζα. Παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι την 20^η Μαΐου 1859, οπότε ανέλαβε το αγγλικό προξενείο στην Αλεξάνδρεια. Ήταν ο μακροβιότερος Άγγλος πρόξενος της Πρέβεζας, αφού παρέμεινε εδώ για εικοσιτέσσερα και πλέον χρόνια. Ήταν αρεστός στους Πρεβεζάνους και συνεργάστηκε με τους προκρίτους της πόλης μας για την επισκευή του ναού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Από τα οκτώ παιδιά που απέκτησε ο Σώντερς με τη γυναίκα του, Anne Spooner, τα επτά γεννήθηκαν ενώ ήταν πρόξενος στην Πρέβεζα.¹³³ Παρά τη δημοσιευμένη πληροφορία περί απονομής από τον βασιλιά Όθωνα του Χρυσού Σταυρού του Ελληνικού Τάγματος του Σωτήρος στον Σώντερς την 18^η Μαρτίου 1839, δεν κατόρθωσα να βρω το βασιλικό διάταγμα στα φύλλα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του έτους αυτού. Διετέλεσε γενικός πρόξενος Αιγύπτου και με την υπογραφή της παραχώρησης των Ιονίων νήσων από την Αγγλία στην Ελλάδα, την 29^η Μαρτίου 1864, τοποθετήθηκε γενικός πρόξενος της Αγγλίας στην Κέρκυρα. Από τη θέση αυτήν ήταν παρών κατά την αποχώρηση των αγγλικών στρατευμάτων από το νησί, την 2^η Ιουνίου 1864. Διατήρησε τη θέση του προξένου της Κέρκυρας μέχρι τη συνταξιοδότησή του, την 1^η Ιουλίου 1870. Ο Δήμος Πρέβεζας ονοματοθέτησε, προς τιμήν του, οδό στην πόλη μας, το όνομα της οποίας έχει παραφθαρεί σε Σάνδριτς. Σύμφωνα με τον Ηλία Βασιλά, το αγγλικό προξενείο της Πρέβεζας βρισκόταν, κατά τα χρόνια που υπηρέτούσε σε αυτό ο Σώντερς, στον μώλο του Τσακαλώτου.¹³⁴ Στη διάρκεια που πρόξενος ήταν ο Saunders υπηρέτησαν στο προξενείο της Πρέβεζας ως υποπρόξενοι, μεταξύ άλλων, ο Ajax Nicholas Caravias από τις 22 Μαρτίου 1856 μέχρι της παραιτήσεώς του, τον Νοέμβριο του 1857, καθώς και ο Charles Roberts μέχρι τον Αύγουστο του 1858.¹³⁵

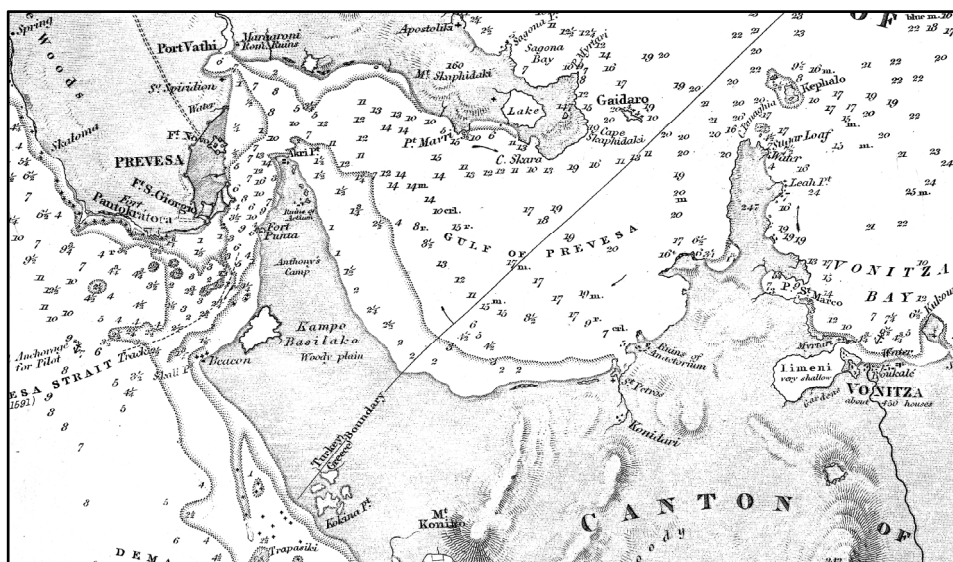
Στις 16 Δεκεμβρίου 1862 μετατίθεται ως πρόξενος στην Πρέβεζα, με δυσμέμεια, από την Τούλτσα της Ρουμανίας, ο πλοίαρχος του αγγλικού ναυτικού Charles Fiott Barker, ο οποίος το 1827 είχε πάρει μέρος στη Ναυμαχία του Ναυαρίνου. Ο Barker παρέμεινε στην Πρέβεζα τουλάχιστον μέχρι το 1865. Λόγω καθυστέρησης ανάληψης των καθηκόντων του, χρέη προξένου στην πόλη εκτελούσε για τέσσερες μήνες (1 Ιανουαρίου 1863 έως 2 Μαΐου 1863) ο υποπρόξενος των Ιωαννίνων Frederick Arthur Cortazzi.¹³⁶

¹³³ Μέρος του οικογενειακού αρχείου του Sidney Smith Saunders διασώζεται στο Wellington County Museum & Archives, στην πόλη Fergus, του Ontario στον Καναδά. Διασώθηκε από τον γιο του προξένου, Alfred Chapman Rolleston Saunders, ο οποίος γεννήθηκε στην Πρέβεζα στις 10 Οκτωβρίου 1846 και μετοίκησε στο Οντάριο του Καναδά, όπου και παντρεύτηκε το 1870.

¹³⁴ Βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 76.

¹³⁵ Βλ. FOREIGN OFFICE LIST 1857, 30· 1865, 67, 139.

¹³⁶ Βλ. FOREIGN OFFICE LIST 1865, 41, 56, 73.

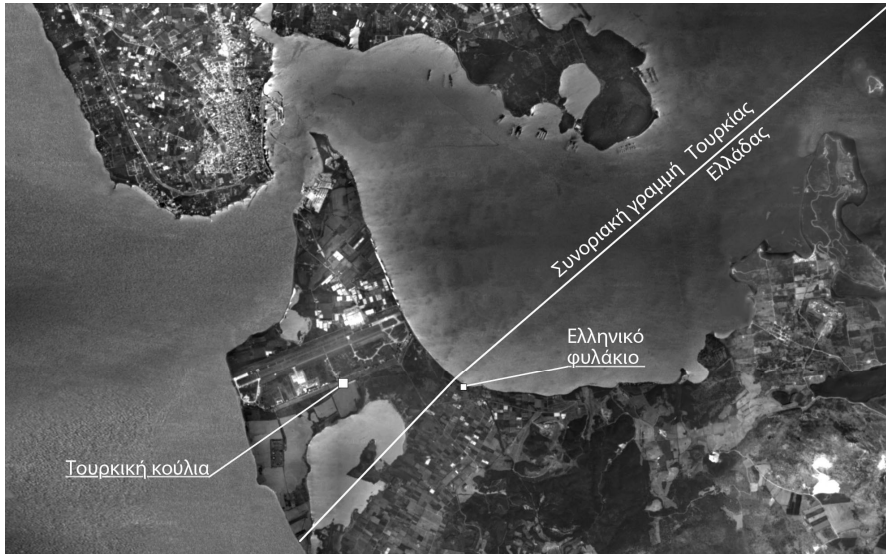
ΕΙΚΟΝΑ 26: Χάρτης των Στενών και του κόλπου της Πρέβεζας του 1864. Σημειώνονται τα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Το Ακτιο ήταν υπό τουρκική κυριαρχία μέχρι το 1881. Λεπτομέρεια χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 341)

Παράρτημα Δ' - Τα σύνορα Ελλάδος-Τουρκίας στο Άκτιο

Μετά την επανάσταση του 1821, τη ναυμαχία του Ναβαρίνου το 1827 και την απελευθέρωση της Ελλάδος, δημιουργήθηκε, το 1828, το πρώτο ελληνικό κράτος. Η *Ελληνική Πολιτεία*, όπως αυτό ονομάστηκε, συμπεριλάμβανε αρχικά την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και τις Κυκλάδες. Η Ήπειρος και η Θεσσαλία ήταν ακόμη υπό οθωμανική κυριαρχία. Η συνοριακή γραμμή Τουρκίας-Ελλάδος καθορίστηκε με τη διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης τον Ιούλιο του 1832 και επικυρώθηκε με το πρωτόκολλο του Λονδίνου τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Σύμφωνα με τα όσα υπογράφηκαν στο Λονδίνο, τμήμα της χερσονήσου του Ακτίου παρέμεινε υπό οθωμανική κατοχή, ώστε να ελέγχονται τα στενά της εισόδου προς τον Αμβρακικό κόλπο, ο οποίος κατά το ήμισυ ήταν τότε τουρκικός.

Η συνοριακή γραμμή Τουρκίας-Ελλάδος στο Άκτιο εμφανίζεται στον λεπτομερή χάρτη του βρετανικού ναυτικού (Εικ. 26) και μπορούμε με ακρίβεια να την τοποθετήσουμε στον δορυφορικό χάρτη της περιοχής (Εικ. 27).

Με τη βοήθεια του χάρτη αυτού και μετά από επιτόπια έρευνα εντοπίσαμε,

ΕΙΚΟΝΑ 27: Δορυφορικός χάρτης των στενών και του κόλπου της Πρέβεζας. Σημειώνονται τα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (1832-1881) και οι θέσεις των δύο συνοριακών οχυρών (Εικόνα Google Earth 2006, επεξεργασία Γιάννης Β. Παπαλέξης)

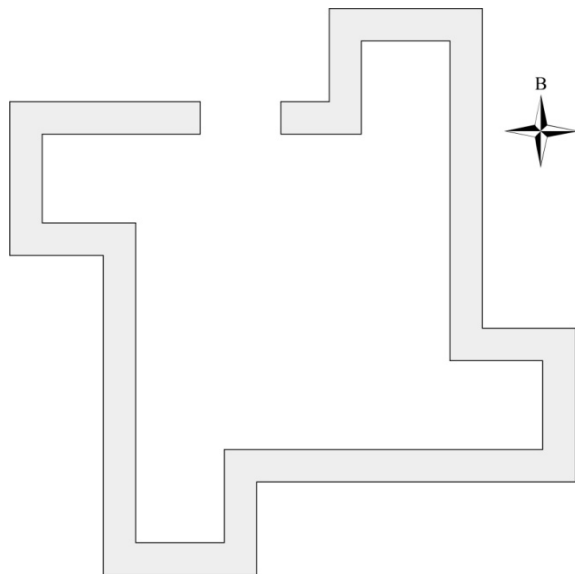
ΕΙΚΟΝΑ 28: Λείψανα του ελληνικού συνοριακού φυλακίου στο Άκτιο. Όψη από τα βορειοδυτικά. Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα, Απρίλιος 2010

*ΕΙΚΟΝΑ 29: Η οθωμανική συνοριακή κούλια του Ακτίου.
Όψη από τα δυτικά. Αριστερά φαίνεται ο ψηλότερος βόρειος πύργος.
Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα, Απρίλιος 2010*

στο βορειοδυτικό άκρο της οριοθετικής γραμμής της χερσονήσου του Ακτίου, τη θέση του ελληνικού παραθαλάσσιου συνοριακού φυλακίου. Τα ερείπια του ελληνικού φυλακίου βρίσκονται πίσω από τις αποθήκες ξυλείας του Παύλου Παπαμιχαήλ στο Άκτιο, ανάμεσα σε πυκνή χαμηλή βλάστηση (Εικ. 28).

Στην οθωμανική πλευρά των συνόρων εντοπίσαμε τη συνοριακή κούλια του Ακτίου που χρησιμοποιούταν από τον τουρκικό στρατό για την ασφαλή διαμονή της συνοριακής φρουράς (Εικ. 29). Πρόκειται για ένα οχυρό κτήριο με τοίχους από επιμελημένη αργολιθοδομή που στη βάση τους έχουν πάχος 0,80 μ. Το κτήριο ήταν αρχικά στεγασμένο και είχε δύο ορόφους. Σήμερα, όμως, δεν σώζονται τα ξύλινα στοιχεία παρά μόνο οι θήκες τους στη λιθοδομή. Είναι εμφανείς οι προσχώσεις γύρω από το κτήριο, ιδιαίτερα στην εξωτερική πλευρά, που σε μερικά σημεία φτάνει σχεδόν το ένα μέτρο. Το οχυρό έχει κάτωψη σύνθετου σχήματος (Εικ. 30), με μέγιστες διαστάσεις 14x14 μ. περίπου και σωζόμενο ύψος, στην εξωτερική πλευρά, περί τα 4 μ. από το σημερινό έδαφος. Αποτελείται από έναν πυρήνα τετράγωνου σχήματος, πλευράς 8 μ. περίπου στο εσωτερικό. Στο άκρο κάθε πλευράς του πυρήνα είναι προσκολλημένος ένας πυργίσκος ανοικτός προς το εσωτερικό του κτηρίου. Όλοι οι πυργίσκοι έχουν κάτωψη σχήματος ορθογώνιου παραλληλόγραμμου, εξωτερικών διαστάσεων 3,80x2,30 μ. περίπου, και προσκολλούνται στον πυρήνα τού οχυρού με τη μακριά τους πλευρά. Ο πυργίσκος της βόρειας

ΕΙΚΟΝΑ 30: Κάτοψη της οθωμανικής συνοριακής κούλιας του Ακτίου.
Σκαρίφημα του συγγραφέα, 2010

πλευράς είναι ψηλότερος από το υπόλοιπο οχυρό, με σωζόμενο ύψος 5,50 μ. περίπου από το σημερινό έδαφος και είχε δύο ορόφους πάνω από το ισόγειο. Η κατεστραμμένη σήμερα πύλη του οχυρού, πλάτους 2 μ. περίπου, βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του, δυτικά του βόρειου πυργίσκου. Στους τοίχους του οχυρού υπάρχουν πυκνά διατεταγμένες πολεμίστρες, από τις οποίες αυτές του πάνω ορόφου διευρύνονται προς το εξωτερικό, ενώ οι του ισογείου προς το εσωτερικό, ώστε να διευκολύνεται η σκόπευση. Το μικρό οχυρό βρίσκεται μέσα στην έκταση του στρατιωτικού αεροδρομίου του Ακτίου.¹³⁷

Η περιοχή του Ακτίου, που μέχρι το 1881 ήταν υπό τουρκική κυριαρχία, αποτελούσε, σύμφωνα με τον κ. Γιώργο Ι. Μουστάκη, το λιβάδι του Ακτίου.¹³⁸ Παραμένει, άλλωστε, μέχρι σήμερα το τοπωνύμιο *Παλιοκούλια* στο νοτιοδυτικό άκρο του λιβαδιού κοντά στην αλυκή.

ΣΧΕΔ

¹³⁷ Ευχαριστίες οφείλονται στον διοικητή της 131 Σμηναρχίας Μάχης, σμήναρχο κ. Γιάννη Τσαντήρη, για την υπόδειξη της θέσης της τουρκικής κούλιας του Ακτίου και την άδεια φωτογράφησής της, καθώς και στον αρχιτέκτονα-αναστηλωτή κ. Σταύρο Β. Μαμαλούκο για τις υποδείξεις του στην περιγραφή του κτηρίου.

¹³⁸ Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 74-75.

Αρχαιακό υλικό

ΑΜΠ 173, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, Φάκελος 173, *Πράξεις του Βρετανικού Υποπροξενείου Πρεβέζης (6 Μαρτίου 1820 έως 22 Αυγούστου 1829)*

ASV, PTM, Archivio di Stato di Venezia, Dispacci di provveditori da Terra e da Mar ed altre cariche

ΙΑΝ, Αρχείο χαρτών του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*, Πρέβεζα

Βιβλιογραφία

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Σπυρίδων Π., 1895, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή συγγραφείσα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, Αθήνα

ΒΑΣΙΛΑΣ Ηλίας Β., 2012, *Άπαντα*, Πρέβεζα

ΒΕΛΕΝΗΣ Γεώργιος, 1991, *Ιστορική έρευνα των μνημείων της Πρέβεζας. Το κάστρο του Παντοκράτορα*, Θεσσαλονίκη (Αδημοσίευτο ερευνητικό πρόγραμμα, Α.Π.Θ., με αριθμό 2395)

ΒΕΛΕΝΗΣ Γεώργιος, 1999, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής. Προσέγγιση χρονολόγησης και τοπογραφικού προσδιορισμού των οχυρώσεων της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, 13-22

ΒΛΑΧΟΣ Κώστας Π., 2010, Η Πρέβεζα σε κείμενα των αδελφών François και Hugues Rouqueville και της Guy Chantepleure, στο: Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, τ. II, Πρέβεζα, 53-71

ΒΡΟΚΙΝΗΣ Λαυρέντιος Σ., 1909, *Περί των ετησίως τελουμένων εν Κερκύρα λιτανειών του Θ. Λειψάνου του Αγίου Σπυρίδωνος και της εν έτει 1716 πολιορκίας της Κερκύρας Ιστορική Επιτομή εξ εκδεδομένων και ανεκδότων εγγράφων ερανισθείσα*, Κέρκυρα

ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτριος, 2010, Οχυρωματικές και οικοδομικές εργασίες του Αλή πασά στην Πρέβεζα, στο: Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, τ. II, Πρέβεζα, 41-51

ΖΑΧΟΣ Κωνσταντίνος Λ. (Επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, τ. I-II, Πρέβεζα

ΖΑΧΟΣ Κωνσταντίνος Λ., 2008, *Άκτια. Αθλητικοί αγώνες των αυτοκρατορικών χρόνων στη Νικόπολη της Ηπείρου*, Αθήνα

- ΖΑΧΟΣ Κωνσταντίνος Λ., ΚΑΛΠΑΚΗΣ Δημήτριος, ΚΑΠΠΑ Χάρις, ΚΥΡΚΟΥ Θάλεια, 2008, *Νικόπολη. Αποκαλύπτοντας την πόλη της νίκης του Αυγούστου*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Μάντω, 1975, *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2001, Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38, 5-38
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2003, Ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 65-111
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2005α, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2005β, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2006, *Επί Χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2008, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2, 45-127
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 142-215
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σταύρος Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα. Συλλεκτικό αρχείο Νίκου Δ. Καράμπελα και άλλα ιδιωτικά αρχεία*, Πρέβεζα
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ Θεοδώρα, 2007, Το Θέατρο της Νικόπολης, στο: Κωνσταντίνος Λ. ΖΑΧΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι, 361-370· τ. ΙΙ, 263-275
- ΚΟΣΜΑΣ Θόδωρος Δ., 1998, *Η Ζίτσα του 19^{ου} αιώνα όπως την είδαν οι ξένοι περιηγητές*, Ιωάννινα
- ΚΟΥΡΤΗΣ Γεώργιος Ι., 2005, *Η Κοινοβουλευτική πορεία της Πρέβεζας (1915-2005)*, Αθήνα
- ΛΙΑΡΟΣ Ευάγγελος, 1967, *Κώστας Καρυωτάκης. Ο ποιητής που αγαπήθηκε και μισήθηκε (Διάλεξη)*, Πάργα
- ΜΕΛΕΤΙΟΣ Μητροπολίτης Νικοπόλεως, 2007, Ο Απόστολος Παύλος στην Νικόπολη, στο: Κωνσταντίνος Λ. ΖΑΧΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, τ. Ι, Πρέβεζα, 123-133
- ΜΕΛΙΤΑΣ Νιόνιος, 2007, *Από τον Συνταγματάρχη στον Τραπεζίτη, Ζάκυνθος*
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κωνσταντίνος Δ., 1954, Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία περί Αλή πασά Τεπελενλή, *Ηπειρωτική Εστία* 21, Ιανουάριος 1954, 264-272, 344-347

- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Νικόλαος, 1975, Τα Ιόνια νησιά κατά την περίοδο 1797-1821, *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, τ. ΙΑ', 382-402
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γιώργος Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σεραφεΐμ (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ Ελευθέριος & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ-ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Καλλιόπη (Επιμ.), 1996, *Η Ήπειρος, ο Αλή πασάς και η Ελληνική Επανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα*, τ. I-II, Αθήνα
- ΣΑΚΚΗΣ Δημήτρης Α., 2003, Το κίνημα του Velli Pascia στην Πρέβεζα τον Αύγουστο του 1820, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 113-132
- ΣΜΥΡΗΣ Γιώργος, 2004, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική - πολιτική - οικονομική & χωροταξική θεώρηση*, Ιωάννινα
- ΦΩΤΣΗΣ Θωμάς, 1998, Πληροφορίες για την Θεσπρωτία και την Ήπειρο στα πολεμικά αρχεία της Γαλλίας (1800-1808), *Άπειρος, Θεσπρωτικό έντυπο για τον πολιτισμό και το περιβάλλον* 1, Θεσπρωτία, 64-69
- ΨΙΜΟΥΛΗ Βάσω Δ., 2005, *Σούλι και Σουλιώτες*, 3^η έκδ., Αθήνα
- ALDRICH Richard, 1980, National Education, by Rates or Taxes, *Journal of Educational Administration and History* 12.1, London, 25-30
- ARMY LIST, 1805, *A List of all the Officers of the Army and Royal Marines on Full and Half-Pay*, London
- ARMY LIST, 1821, *A List of the Officers of the Army and Royal Marines on Full and Half-Pay*, London
- ARMY LIST, 1827, *A List of the Officers of the Army and Royal Marines on Full, Retired, and Half-Pay*, London
- ARMY LIST, 1836, *A List of the Officers of the Army and Royal Marines, on Full, Retired, and Half Pay*, London
- ARMY LIST, 1837, *A List of the Officers of the Army and Royal Marines, on Full, Retired, and Half-Pay*, London
- ARMY LIST, 1838, *A List of the Officers of the Army and Royal Marines, on Full, Retired, and Half-Pay*, London
- BROWN Steve A., 2010, British Regiments and the Men Who Led Them 1793-1815: 75th Regiment of Foot, στον ιστοχώρο *The Napoleon-Series*: http://www.napoleon-series.org/military/organization/Britain/Infantry/Regiments/c_75thFoot.html (προσπέλαση Δεκέμβριος 2011)
- BURGESS Richard, 1828, *Description of the circus on the Via Appia, near Rome; with some account of the Circensian games*, London
- BURGESS Richard, 1831, *The topography and antiquities of Rome: including the recent discoveries made about the Forum ...*, vol. I-II, London

- BURGESS Richard, 1835, *Greece and the Levant; Or, a diary of a summer's excursion in 1834: With Epistolary Supplements*, vol. I-II, London
- BURTCHAELL George Dames & SADLEIR Thomas Ulick (Eds.), 1924, *Alumni Dublinenses: a register of the students, graduates, professors and provosts of Trinity College, in the University of Dublin*, London
- BYRON Lord, 1886, *Childe Harold's Pilgrimage. Canto I & II*, Boston
- CURLIN James S. & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2009, Adi 31 Agosto 1797. Αμφισβήτηση της ενετο-οθωμανικής συνοριακής γραμμής της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 117-141
- FOREIGN OFFICE LIST, 1857, *The Foreign Office List for 1857*, London
- FOREIGN OFFICE LIST, 1865, *The Foreign Office List, forming a complete British Diplomatic and Consular Handbook*, London
- GARDYNE Charles Greenhill, 1903, *The Life of a Regiment: the History of the Gordon Highlanders From 1816 to 1898, Including an Account of the 75th Regiment From 1787 to 1881*, Edinburgh
- GARDYNE Charles Greenhill, 1929, *The life of a Regiment: the history of the Gordon highlanders from 1816 to 1898, including an account of the 75th regiment from 1787 to 1881*, London
- GOODISON William, 1817, Observations on the Remittent Fever, and on the Plague which prevailed in the island of Corfû during 1815 and 1816, *The Dublin Hospital Reports and Communications in Medicine and Surgery* 1, Dublin & London, 191-203
- GOODISSON William, 1822, *A Historical and Topographical Essay upon the Islands of Corfû, Leucadia, Cephalonia, Ithaca, and Zante: with Remarks upon the Character, Manners, and Customs of the Ionian Greeks; Descriptions of the scenery and remains of antiquity discovered therein, and reflections upon the Cyclopean ruins*, London
- HOPF Charles, 1873, *Chroniques Gréco-Romanés inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin
- HORN Joyce M., 1969, *Fasti Ecclesiae Anglicanae 1541-1857: vol. 1: St. Paul's, London*, London
- JOHNSON James (Ed.), 1824, *The Medico-Chirurgical Review, and Journal of Medical Science* III (1822-23), London – New York
- JOHNSTON William, 1917, *Roll of Commissioned Officers in the Medical Service of the British Army who served on full pay within the period between the accession of George II and the formation of the Royal Army Medical Corps, 20 June 1727 to 23 June 1898, with an introduction showing the historical evolution of the Corps*, Aberdeen
- KARATZENI Vivi, 2011, Ambrakos and Bouchetion. Two polichnia on the north coast of the Ambracian Gulf, in: Jean-Luc LAMBOLEY & Maria Paola CASTIGLIONI (Eds.), *L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans*

- l'antiquité – V. Actes du Ve colloque international de Grenoble (8-11 octobre 2008)*, vol. I, Paris, 145-159
- KOLB Jack (Ed.), 1981, *The Letters of Arthur Henry Hallam*, Columbus, Ohio
- LEAKE William Martin, 1835, *Travels in northern Greece*, vol. I-IV, London.
- LONDON GAZETTE, 1810, *The London Gazette*, Tuesday, August 21, 1810, London
- LONDON GAZETTE, 1824, *The London Gazette*, Saturday, March 13, 1824, London
- LONDON LITERARY GAZETTE, 1822, *The London Literary Gazette, Journal of Belles Lettres, Arts, Sciences, &c.*, Saturday, November 9, 1822, London
- MEW James, 1886, s.v. Burgess, Richard, στο: Leslie STEPHEN (Ed.), *Dictionary of National Biography*, vol. VII, London, 312-313
- MONTHLY REVIEW, 1823, *The Monthly Review, or Literary Journal, enlarged*, vol. CII (September-December 1823), London
- MOSLEY Charles (Ed.), 2003, *Burke's Peerage, Baronetage & Knightage*, vol. I-III, Wilmington, Delaware
- POUQUEVILLE François-Charles-Hugues-Laurent, 1820-1821, *Voyage dans la Grèce*, I-V, Paris
- POUQUEVILLE François-Charles-Hugues-Laurent, 1826, *Voyage de la Grèce*, I-VI, Paris
- POUQUEVILLE François-Charles-Hugues-Laurent, 2010, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Τα Ηπειρωτικά*, τ. III, Πρέβεζα
- QUARTERLY REVIEW, 1823, *The Quarterly Review*, vol. XXIX (April & July 1823), London
- SCOTS MAGAZINE, 1817, *The Scots Magazine, and Edinburgh Literary Miscellany*, vol. LXXIX, Edinburgh
- TOLEDO MANSILLA Paulino, 2010, Notes concerning the Battle of Preveza (1538) according to the testimony of Ottoman chroniclers and historians of 16th and 17th centuries and later times, στο: Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, τ. I, Πρέβεζα, 139-167
- TULLY James Dillon, 1821, *The History of Plague, as it has lately appeared in the Islands of Malta, Gozo, Corfu, Cephalonia, &c. detailing important facts, illustrative of the specific contagion of that disease, with particulars of the means adopted for its eradication*, London
- TURNER William, 1820, *Journal of a tour in the Levant*, I-III, London